

Сергій Шумило

**НЕВІДОМІ ЕФІОПСЬКІ ЛИСТИ
ІЄРОСХИМОНАХА АНТОНІЯ (БУЛАТОВИЧА)
за березень–жовтень 1911 р.
з архіву Андріївського скиту на Афоні**

DOI: 10.58407/litopis.240113

© С. Шумило, 2024. CC BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

*Метою публікації є введення до наукового обігу восьми невідомих листів ієросхимонаха Антонія (Булатовича) за березень–жовтень 1911 р., які були надіслані ним з Ефіопії на Афон ігумену Андріївського скиту схіархимандриту Ієроніму (Силіну). Цю кореспонденцію віднайдено автором статті під час роботи з архівом Андріївського скиту в 2018 р. **Методологічні засади** дослідження ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, діалектичному підході до історичних явищ. Відповідно до поставленої мети й завдань було використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальних **методів** дослідження. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше до наукового обігу уведено «ефіопські» листи ієросхимонаха Антонія (Булатовича) за березень–жовтень 1911 р. На основі аналізу записів у цих документах розкрито подробиці четвертої подорожі о. А. Булатовича до Ефіопії, які дотепер через брак джерел були вкрай скупи та суперечливі. Зазначається, що Булатовичем як очевидцем у листах повідомлено важливі свідчення про стан здоров'я ефіопського імператора Менеліка II (1844–1913), який тоді перебував у вкрай важкому стані, через що ширилися чутки, що він давно помер, а від його імені начебто править двійник. Із листів дізнаємося, що о. А. Булатовича було допущено до імператора для проведення молебня про одужання. Вказується, що під час перебування в Ефіопії Антоній Булатович намагався занувати тут православну місію та монастир або Подвір'я Афонського Андріївського скиту, куди мав плани переселити з Афону ченців-однодумців. Наголошено, що завдяки виявленню невідомим листам о. Антонія, по-новому розкриваються подробиці як його четвертої подорожі до Ефіопії, так і причин погіршення стосунків з ігуменом Андріївського скиту, що суттєво вплинуло на подальший перебіг подій, зародження «ім'яславського» руху та спалаху «афонської смути» в 1912–1913 рр., на чолі якої був Антоній (Булатович).*

Ключові слова: Антоній Булатович, Менелік II, Ієронім Силін, Борис Чемерзін, ім'яслав'я, Ефіопія, Абіссинія, Афон, Свята Гора, Андріївський скит, Ватопед, Ватопедський монастир.

У статті вперше публікуються вісім невідомих листів з Ефіопії на Афон за березень–жовтень 1911 р., укладених вихідцем із дворянської родини поміщиків Лебединського повіту Харківської губернії (нині Сумська область), колишнім командиром гусарського ескадрону та дослідником Ефіопії, а на той момент уже афонським ченцем ієросхимонахом Антонієм (в миру Олександром Ксавер'євичем Булатовичем; 1870–1919). Листи адресовані ігумену Андріївського скиту на Афоні схіархимандриту Ієроніму (Силіну; 1866–1920)¹, під духовним керівництвом якого Булатович став священником і проживав деякий час у цій святогірській обителі.

Перш ніж перейти до розгляду листів о. Антонія (Булатовича), необхідно побіжно згадати як про нього, так і про події, що передували появі цих документів, а також обставини, за яких їх було вперше знайдено нами в 2018 р.

Дослідник Ефіопії, «хвацький гусар» та афонський ієросхимонах на прізвисько «Мазепа»

Біографія вихідця зі Слобожанщини, лідера «ім'яславського» руху та колишнього афонського ієросхимонаха Антонія досліджувалась досить докладно та неодноразово різними авторами. Напевно, жоден афонський чернець не удостоювався такої уваги не лише в церковних, а й у світських колах як на початку ХХ ст., так і в наш час. Навіть у знаменитому романі «Дванадцять стільців» у «Оповіданні про гусара-схимника» як прототип

¹ Схіархимандрит Ієронім (Силін). Монахологии русских обителей на Афоне. Серия: Русский Афон XIX–XX в. / Под ред. иером. Макария (Макиенко). Афон: Пантелеимонов монастырь, 2016. С. 18–19.

І. Ільф та Є. Петров за основу взяли біографію Булатовича². А Валентин Пікуль присвятив йому оповідання «Гусар на верблюді»³.

Життя та діяльність О.К. Булатовича досить докладно розглянуті в роботах І. Кацнельсона та Г. Терехової⁴, Т. Сеніної⁵, І. Алфеева⁶, С. Половинкіна⁷, С. Шумила⁸, С. Котницької⁹, О. Киселева¹⁰, Г. Іжицької¹¹ та ін. Крім того, про Булатовича в різний час писали Ф. Кріндач¹², О. Панкратов¹³, Р. Зальтцер¹⁴, О. Михайлов¹⁵ та ін.

Незважаючи на те, що відомо про Булатовича чимало, деякі моменти його біографії досі залишаються недостатньо вивченими.

Основні біографічні відомості про о. Антонія дуже часто запозичуються з його особистих свідчень, щоденників і листів. Найбільш відомі з них – записки про його перші три експедиції до Ефіопії¹⁶. Деякі подробиці про себе він повідомляє у своїй полемічній брошурі «Моя боротьба з ім'яборцями»¹⁷. Однак ці відомості нерідко мають суб'єктивний характер і потребують критичного аналізу та перевірки. Проте досі системно й цілісно не опрацьовано всі архівні джерела.

Водночас пошук та вивчення архівних документів допомогли би виявити багато невідомих чи прикрашених фактів біографії цієї людини¹⁸.

Широко відомим в Російській імперії О. Булатович, який ще під час служби в лейб-гвардії гусарському полку отримав від товаришів по службі прізвисько «Мазепа»¹⁹, став

² Ільф І., Петров Е. Двенадцать стульев. Золотой теленок. Москва, 2000. С. 88–89.

³ Пікуль В. Гусар на верблюді. Тайный советник. Исторические миниатюры. Москва: АСТ, Вече, 2002.

⁴ Кацнельсон И., Терехова Г. По неизведанным землям Эфиопии. Москва, 1975; Його ж. А.К. Булатович – гусар, землекоп-ходец, схимник. В кн.: Булатович А.К. С войсками Менелика II. Москва, 1971. С. 3–31.

⁵ Сенина Т. (монахиня Кассия). Последний византиец. Религиозно-философская мысль иеросхимонаха Антония (Булатовича) и ее византийский контекст. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2013. 448 с.

⁶ Алфеев Иларион, митр. Священная тайна Церкви: Введение в историю и проблематику имяславских споров. Изд. 3-е, испр. Санкт-Петербург, 2013. 912 с.

⁷ Половинкин С. Хроника Афонского дела. *Начала*. 1995. № 1–4. С. 7–42; Його ж. Антоний Булатович. *Православная Энциклопедия*. Москва: ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2001. Т. 2. С. 618–620.

⁸ Шумоло С. Неизвестное письмо иеросхимонаха Антония (Булатовича) на имя императора Николая II как источник к истории скита «Черный Вир» и «имяславских споров» на Афоне. *Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви*. 2020. № II (95). С. 94–117.

⁹ Котницька С. Отець Антоній (О. Булатович). Суми: Ярославна, 2009. 70 с.

¹⁰ Киселев А. Белые пятна в биографиях Булатовичей. Сумы: Изд-во «Киселев и Ко», 2014. 172 с.

¹¹ Іжицький Г. Імяславець: Очерк о духовном и жизненном пути Александра Ксаверьевича Булатовича. Харьков: Майдан, 2013. 176 с.

¹² Кріндач Ф. Русский кавалерист в Абиссинии. Из Джибути в Харар. Санкт-Петербург: Тип-я товарищества «Общественная польза», 1897. 105 с.

¹³ Панкратов А. Гусар-схимник. Беседа сотрудника «Русского слова» А. Панкратова с иеросхимонахом Антонием (Булатовичем). *Сумской Вестник*. 16 ноября 1913. № 252; 17 ноября 1913. № 254; 19 ноября 1913. № 255; Його ж. Герой афонской трагедии (к предстоящему суду над имябожцами). *Биржевые ведомости*. 1914. № 14 (101).

¹⁴ Seltzer, Richard. The Name of Hero, historical novel. Tarcher/Houghton Mifflin, 1981.

¹⁵ Михайлов А. Знаменитый Сашка Булатович. Истинная история гусара-схимника. *Родина*. 1999. № 9. С. 64.

¹⁶ Булатович А. От Энтото до реки Баро. Отчет о путешествии в юго-западные области Эфиопской империи в 1896–1897 гг. Санкт-Петербург: Тип-я В. Киршбаума, 1897; Його ж. Из Абиссинии через страну Каффа на озеро Рудольфа. *Известия Русского географического общества*. Т. 35. Вып. 3. 1899; Його ж. С войсками Менелика II: Дневник похода из Эфиопии к озеру Рудольфа. Санкт-Петербург: Тип-я Товарищества художественной печати, 1900; Його ж. Третье путешествие по Эфиопии. Москва, 1987.

¹⁷ Булатович А., иеросхим. Моя борьба с имяборцами на Святой Горе. Петроград: Исповедник, 1917.

¹⁸ Так, наприклад, з книги в книгу передається легенда, ніби рід Булатовичів походив від татарського касимівського хана Сайн-Булата (у хрещенні Симеон Бекбулатович, у чернецтві Стефан; 1616) – правнука Ахмат-хана та нащадка Чингисхана, якого Іван Грозний проголосив «великим князем всієї Русі». Однак ця красива легенда про походження Булатовичів від найближчого соратника Івана Грозного не знаходить підтвердження в архівних джерелах. Більше того, рідна сестра о. Антонія (Булатовича) – Марія Ксаверіївна (у заміж. Орбеліані; 1874–1980) у своїх листах повідомляла, що її «батько, Ксаверій Вікентійович Булатович, був поляк за походженням і католиком по вірі» (Letters from Princess Mary Orbeliani, до Richard Seltzer, 08.05.1973). Цей факт знаходить підтвердження в метричній книзі села Луциківка Лебединського повіту Харківської губернії, де наголошується, що «проживаючий в селі Луциківка генерал-майор Ксаверій Вікентія син Булатович римсько-католицького ісповідання» (Державний архів Харківської області [далі – ДАХО]. Ф. 40. Оп. 105. Спр. 1099. Арк. 848). Очевидно, що «поляк» чи, швидше, полонізований білорус-католик Ксаверій Булатович із Гродненської губернії, що у Західній Білорусі, який перейшов у XIX ст. на російську службу, не мав жодного відношення до касимівського хана Сайн-Булата. Як не мають до нього відношення й інші представники цього прізвища, досить поширеного в Білорусі, Польщі, Чорногорії та Сербії. Цю легенду спростовує і недворянське походження роду Булатовичів. У «Родовій книзі потомствених дворян Харківської губернії» зазначається, що за визначенням Харківського дворянського зібрання 1872 р. «рід Булатович заведений у дворянстві за заслугами родоначальника полковника Ксаверія Вікентьєва сина Булатович» (Родословная книга потомственных дворян Харьковской губернии. Ч. 2. Т. 1. ДАХО. Ф. 14. Оп. 11. Од. зб. 2.). Згідно з цим документом, за військові заслуги «Булатовича з дружиною Євгенією та сином Олександром, за власними заслугами, внесено до другої частини дворянської родової книги». Таким чином, рід Булатовичів, очевидно, не мав спадкового дворянського походження й лише в 1872 р. полковник К. Булатович, який служив до цього командиром піхотного полку в повітовому місті Лебедин Харківської губернії (нині Сумська обл.), отримав жаловане дворянство, яке набувалось завдяки вислугі чинів.

¹⁹ Киселев А. Белые пятна в биографиях Булатовичей... С. 68.

після 1896 р., коли вперше побував в Ефіопії. Зокрема в квітні 1896 р. як кур'єр він здійснив пробіг на верблюдах із Джибуті в Харер, подолавши за 3 доби і 18 годин відстань у понад 350 верст по гористій пустелі, що раніше нікому не вдавалось. У 1897–1899 рр. він був військовим помічником ефіопського імператора Менеліка II у його війні з південними племенами. Завдяки йому в Ефіопії було зроблено низку географічних відкриттів. Ці та інші свої пригоди в Африці він докладно описав, здобувши великої популярності після їхнього видання в Російській імперії²⁰. Згодом, у 1911 р., вже будучи ієросхімонахом Антонієм, він спробував повторити свою експедицію до Ефіопії, а після повернення звідти, в 1912–1913 рр., очолив на Афоні т. зв. «ім'яславський» рух, який прийнято в літературі також називати «афонською смутою» чи «бунтом», який російським військам довелося придушувати за допомогою силових методів²¹.

Опубліковані тут листи о. Антонія (Булатовича) за 1911 р. стосуються його четвертої експедиції до Ефіопії й були виявлені нами в 2018 р. під час обстеження архіву Андріївського скиту, що нині зберігається у Ватопедському монастирі на Афоні.

Андріївський скит на Афоні

Андріївський скит був заснований на Горі Афон у 1841 р. на місці старовинної келії «Серай», яка належала Ватопедському монастирю. Сама келія існувала з X ст. і була посвячена на честь прп. Антонія Великого²². Близько 1651 р. у ній оселився колишній Константинопольський патріарх Афанасій (Пателарій; 1597–1654), який і відновив її. Його доля була тісно пов'язана з Україною, де він двічі зустрічався з гетьманом Богданом Хмельницьким, надавши йому та всьому козацькому війську благословення та легітимізацію на «священну війну» під гаслами оборони віри²³. Він помер і був похований в «козацькому» Мгарському монастирі на Полтавщині, де згодом його нетлінні мощі набули особливого пошанування серед козаків та місцевого населення²⁴. Близько 1766 р. інший Константинопольський патріарх Серафим II (Анін), перебуваючи на спокої, оселився в згаданій афонській келії й значно розширив і розбудував її. Відтоді за келією утвердилась назва «Серай» (тур. – палац). У 1769 р. він закликав грецьке населення повстати проти турків. Після провалу повстання в 1776 р. змушений був залишити Афон і оселився в Мгарському монастирі на Полтавщині, де раніше упокоївся його попередник свт. Афанасій III (Пателарій). Він так само спочив у цьому монастирі в грудні 1779 р.²⁵

Від 1841 р. келія «Серай» розбудовується вихідцями з Російської імперії як слов'янська обитель, що в 1849 р., з благословення Константинопольського патріарха Анфіма, була перетворена на самоврядний спільножительний скит на честь Апостола Андрія Первозванного²⁶. Відтоді починається період розквіту скиту, який тривав до 1913 р., коли в

²⁰ Булатович А. От Энтото до реки Баро...; Булатович А. Из Абиссинии через страну Каффа на озеро Рудольфа...; Булатович А. С войсками Менелика II...; Булатович А. Третье путешествие по Эфиопии...

²¹ Половинкин С. Хроника Афонского дела... С. 7–42; Алфеев И. Имяславие... С. 457–495; Шумило С. Булатовичники. *Энциклопедія сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2004. Т. 3 («Біо»–«Бя»). С. 574–575; Шумило С. Неизвестное письмо иеросхимонаха Антония (Булатовича)... С. 94–117; Шкаровский М. Имяславская смута. *История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне с 1912 до 2015 гг.* Серия: Русский Афон XIX–XX вв. Афон: Пантелеимонов монастырь, 2015. Т. 6. С. 20–107.

²² Шумило С. Обитель Апостола Андрія Первозванного на Афоні. *Міжнародний інститут афонської спадщини – The International Institute of the Athonite Legacy*. URL: <https://afon.org.ua/uk/obitel-apostola-andriya-pervozvanogo-na-afoni.html>.

²³ Каптерев Н. Приезд бывшего Константинопольского Патриарха Афанасия Пателара в Москву в 1653 г. *Чтения в Обществе любителей духовного просвещения*. 1889. № 10. С. 358–385; Hofmann G. Griechische Patriarchen und römische Päpste 2,2: Patriarch Athanasios Patellaros: seine Stellung zur römischen Kirche. Rome, 1930. Т. 19. P. 210–280; Ammann A. Athanase III Patellaros, Patriarche de Constantinople, ex-catholique et saint russe. *Revue des Etudes Slaves*. 1951. Vol. 28. P. 7–16; Афанасий Пателар в Москве и на Украине. *Греческие документы и рукописи, иконы и памятники прикладного искусства московских собраний: Выставка: [Каталог] = Greek documents and manuscripts, icons and applied art objects from Moscow depositories*. Міжнародна конференція «Крит, Восточное Средиземноморье в России в XVII в.» / Упор. та відпов. ред. Б. Фонкич, авт. каталогу І. Вишневська та ін. Москва: Индрик, 1995. С. 24–29; Ченцова В. Источники фонда «Сношения России с Грецией» РГАДА по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 50-е гг. XVII в. Москва: Инслав. РАН, 2000. С. 162–164.

²⁴ Шумило С. Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX ст. Дис. на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук за спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури» за напрямом – історичні науки [на правах рукопису]. Київ: Нац. академія керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України, 2021. С. 81–82.

²⁵ Βαρβουλή Μ. Το Οικογενικό Πατριαρχείο, εκδόσεις Χελάνδιον. Athens, 2006. С. 117; Шумило С. Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь. Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к Кошевому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому. Киев–Серпухов: Международный институт афонского наследия в Украине; «Наследие Православного Востока», 2015. С. 78–79.

²⁶ Шумило С. Обитель Апостола Андрія Первозванного на Афоні. URL: <https://afon.org.ua/uk/obitel-apostola-andriya-pervozvanogo-na-afoni.html>.

ньому стався т. зв. «ім'яславський бунт», очолений ієросхим. Антонієм (Булатовичем)²⁷. Остаточний занепад скиту припадає на др. пол. ХХ ст. Останній ігумен обителі о. Михаїл (Дмитрієв) помер у 1962 р.²⁸ Після нього ігумена більше не обирали, оскільки в скиту залишалося всього п'ять перестарілих ченців. Коли в 1971 р. помер останній із них – о. Самсон, історія слов'янського скиту зупинилася²⁹. Близько 20 років колись величній і один із найбільших афонських скитів (на поч. ХХ ст. нараховував понад 800 ченців) стояв повністю полишеним, почалося його руйнування. До тяжкого становища додалася ще й страшна пожежа 1958 р., яка не припинялася три доби, знищивши чимало будівель обителі³⁰. У вогні загинула значна частина багатой бібліотеки й архіву скиту, а те, що залишилося, тривалий час лежало посеред руїн фактично під відкритим небом, зазнаючи непоправного ушкодження від дощів, сонця та пилу.

Виявлення та дослідження архіву Андріївського скиту на Афоні

Довгий час вважалося, що архів і бібліотека Андріївського скиту були повністю втрачені. Проте їхні залишки виявили й врятували нові грецькі ченці, які заселились у скит після 1992 р. У 2003 р. збережені книги й документи були зібрані ченцями в дерев'яні ящики й із благословіння ігумена Ватопедського монастиря архімандрита Єфрема (Куцу) перенесені до цієї древньої обителі, якій підпорядковується Андріївський скит. Але оскільки серед грецького братства Ватопеду не було кому розібратися з таким масивом слов'яномовних документів і книг, вони ще 14 років пролежали запечатаними в ящиках. Лише в лютому 2017 р. з благословення ігумена Єфрема упорядкуванням архіву Андріївського скиту почав займатися український монах Філарет (Ольшанський), який до того успішно впорядкував там збережені залишки колекції слов'янських книг із бібліотеки Андріївського скиту.

С.В. Шумило з ігуменом афонського Ватопедського монастиря архімандритом Єфремом (Куцу), березень 2018 р.

На весні 2018 р. на запрошення о. Філарета до роботи з документами архіву Андріївського скиту долучився директор Міжнародного інституту афонської спадщини С.В. Шумило. Було розібрано частину ящиків (яких було бл. 50), очищено від пилу та попередньо розсортовано за темами по різних папках частину документів. Оскільки понад 20 років архів перебував у напівзруйнованому закинутому корпусі, фактично під відкритим небом, велика кількість документів (бл. 15%) від постійного попадання дощу згнила або була

²⁷ Половинкин С. Хроника Афонского дела... С. 7–42; Алфеев И. Имяславие... С. 457–495; Шумило С. Неизвестное письмо иеросхимонаха Антония (Булатовича)... С. 94–117; Шкаровский М. Имяславская смута... С. 20–107.

²⁸ Схиархимандрит Михаил (Дмитриев). Монахологии русских обителей на Афоне. Серия: Русский Афон XIX–XX в. / Под ред. иером. Макария (Макиенко). Афон: Пантеленмонов монастырь, 2016. С. 564–566.

²⁹ Шумило С., Шкаровский М., Данилец Ю., Гайденко П. Афонский старец из Закарпатья. Иеросхимонах Аввакум (Вакаров) и его время: 1899–1972. Київ: Международный институт афонского наследия, 2019. С. 248–250.

³⁰ Шумило С. Обитель Апостола Андрия Первозванного на Афоне. URL: <https://afon.org.ua/uk/obitel-apostola-andriya-pervozvannogo-na-afoni.html>.

сильно уражена грибками й пліснявою та не підлягала відновленню. Тому найпершим завданням було відсортувати документи за станом збереженості. До того ж, майже в усіх ящиках документи, книги, брошури та журнали були хаотично скидані разом, тож довелося ще й перебирати, щоб відокремити документи від усього іншого. Потім треба було відсортувати окремо листування, господарські документи, монахології, поминальні диптихи, господарські документи, чеки й листи про пожертви тощо. Масив документів за попередніми висновками складав понад 140000 одиниць. Усю цю роботу о. Філарету доводилось виконувати фактично самому. Він виявив і зібрав ув окремі папки документи про кожного дікея (скитоначальника), найбільш відомих скитських насельників, окремо було зібрано документи з теми «ім'яслав'я». Тоді ж нами було віднайдено та відкладено до окремої папки вісім листів о. Антонія (Булатовича) за 1911 р. до ігумена Андріївського скиту схіархимандрита Ієроніма (Силіна), які вперше публікуються в цьому випуску.

С.В. Шумило в бібліотеці Андріївського скиту при Ватопедському монастирі на Афоні, березень 2018 р.

У 2019 р. о. Філарет (Ольшанський), провівши послушником у Ватопедському монастирі майже чотири роки, повернувся до України, де невдовзі (приймавши постриг з ім'ям Іов) став ігуменом Ново-Афонського Свято-Воскресенського монастиря у Львові. Подальшу роботу з впорядкування архіву Андріївського скиту за пропозицією о. Філарета було передано молодому монаху Діадоху (Кривицькому). На його прохання Міжнародний інститут афонської спадщини розробив та запропонував детальний план робіт із систематизації та забезпечення збереженості архіву Андріївського скиту, який передбачав здійснення комплексу робіт, а саме: реконструкцію, класифікацію, опис та каталогізацію актів за базовими та формальними ознаками відповідно до загальноприйнятої методики, організації зберігання та оцифрування архіву. Була сформована робоча група у складі українських науковців С. Шумила, Є. Чернухіна та П. Гайдєнка, яка 13 березня 2020 р. на запрошення ігумена Ватопедського монастиря архім. Єфрема (Куцу) прибула на Афон для чергового фахового огляду документів і переговорів про початок спільної комплексної роботи з впорядкування архіву. За результатами проведених переговорів було отримано благословення ігумена та досягнута домовленість про початок таких робіт із травня місяця. Проте 16 березня постановою уряду Греції по всій країні було запроваджено жорсткі протиепідемічні заходи в рамках загальнонаціонального карантину з метою запобігання поширенню пандемії коронавірусу COVID-19. Цими обмеженнями було заборонено перебування на Афоні всіх осіб, які не є приписаними до монастирів; також заборонялося вільне пересування територією Афону та відвідування його паломниками. Карантинні обмеження тривали понад рік. У кінці травня 2021 р. через ускладнення від хвороби до реанімації потрапив ігумен Ватопедського монастиря о. Єфрем, який пробув на лікуванні та реабілітації понад три з половиною місяці.

Лише в жовтні 2021 р. Міжнародний інститут афонської спадщини поновив переговори про продовження робіт в архіві Андріївського скиту. З цією метою на кінець лютого 2022 р. була запланована чергова поїздка на Афон делегації українських науковців у складі С. Шумила та О. Алфьорова та у супроводі консула Консульства України в Салоніках О. Сосонюка. Також за посередництва цих українських колег було запрошено до проекту дослідника з Італії М. Талалая. Проте через початок 24 лютого 2022 р. повномасштабного вторгнення та війни РФ проти України запланована на 26 лютого експедиція української делегації на Афон була скасована, а проект тимчасово призупинено.

Із масиву документів архіву Андріївського скиту, що нині зберігаються у Ватопедському монастирі, серед найцікавіших нам вдалося встигнути ввести у науковий обіг «Книгу збору милостині» за 1761–1764 рр., де ватопедські ченці фіксували всі отримані від представників українського козацтва та духовенства пожертви під час своїх подорожей Слобожанщиною та Гетьманщиною за 60-ті рр. XVIII ст.³¹ Інші виявлені документи потребують подальших досліджень та публікації.

Листи о. Антонія (Булатовича) за березень–жовтень 1911 р.

Публіковані тут вісім «ефіопських» листів о. Антонія (Булатовича) за 1911 р., які були виявлені нами в 2018 р., були відскановані та передані автору цієї статті для оприлюднення ще в 2020 р. На їх ексклюзивну публікацію в Україні було надане благословення ігумена Ватопедського монастиря о. Єфрема. Тоді ж вони були набрані за допомоги О. Різниченка. Їх видання було заплановане на березень 2022 р., проте через початок повномасштабної війни Росії проти України заплановану публікацію довелося відкласти. Пізніше були знайдені ще три невідомі листи о. Антонія (Булатовича), які не увійшли до цієї публікації.

Листи за березень–жовтень 1911 р. написані російською мовою, рукописним шрифтом із характерним для автора почерком, у дореформеній орфографії, що діяла до 1918 р. Листи на білих аркушах паперу, сім із них написані чорними чорнилами, один (за 16 травня 1911 р.) – сірим олівцем. Збереженість листів доволі добра.

1. Перший лист за березень–квітень 1911 р. відправлений о. Антонієм (Булатовичем) із Константинополя, де він зупинився по дорозі з Афону до Ефіопії. Лист написаний на одному аркуші з обох сторін. Судячи з нього, в Константинополі у березні 1911 р. автор відвідав Подвір'я Андріївського скиту, де зустрівся з економом та ченцями, і двічі служив у храмі в константинопольському передмісті Сан-Стефано. Також він повідомляє про зустріч із першим секретарем російського посольства С. Боткіним, із яким обговорив долю метаха Андріївського скиту з земельною ділянкою біля м. Кавала у Фракії. Зустрічався з командиром мореплавного канонерського човна «Донець» М. Каськівим та настоятелем російської посольської церкви в Константинополі архимандритом Іоною (Вуколовим).

Цей лист вперше розкриває плани Булатовича заснувати в Ефіопії окремий монастир чи подвір'я Андріївського скиту. За офіційною версією, він відпросився в ігумена Андріївського скита поїхати до Ефіопії, щоб провідати там свого «названого сина» Ваську, якого врятував від смерті та всиновив у 1890-ті рр. під час одного зі своїх походів до Абісинії³². Водночас, за словами секретаря російської посольської місії в Абісинії Б. Чемерзіна, «одним із завдань прибуття» до Ефіопії було з'ясувати, використовуючи свої давні дружні стосунки з Менеліком II, що «імператор живий і що всі чутки про підміну давно померлого джанхоя нібито схожим на нього абіссинцем хибні»³³.

Про свої наміри заснувати там окремий монастир чи подвір'я, судячи з усього, Антоній (Булатович) не розкривав перед ігуменом до того, як вирушив у подорож. Уперше таку ідею він озвучує перед ігуменом у листі з Константинополя, апелюючи до того, що обговорював її з настоятелем російської посольської церкви архім. Іоною (Вуколовим): «Я былъ у него и онъ просилъ передать Вамъ отъ его имени, что желательно было бы для васъ устроить при миссии въ Абиссиніи (російська посольська місія в Абісинії – С.ІІІ.) подворье съ Іеромонахомъ, 2 пѣвчими и церковку. Что оно должно окупиться, а нужда большая, такъ какъ посольскую церковь съ штатомъ не устроятъ, такъ какъ расходъ будетъ по смѣтѣ громаднѣй, а церковь нужна» (лист за березень–квітень 1911 р.). Це важли-

³¹ Шумило С. «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр. з архіву Ватопедського монастиря як джерело до історії українсько-афонських зв'язків у XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 164–175.

³² Шумило С. Неизвестное письмо иеросхимонаха Антония (Булатовича)... С. 101.

³³ Архів зовнішньої політики Росії (далі – АЗІП). «Греческий стол». Спр. 678. Доверительное письмо поверенного в делах посольства России в Эфиопии Б. Чемерзина от 15 декабря 1911 г. товарищу министра иностранных дел России А. Нератову. Публ. за: А.К. Булатович. Третье путешествие по Эфиопии. Москва: Глав. ред. вост. лит., 1987. *Восточная литература*. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Aethiopien/Bulatovich4/1-20/14.phtml?id=6684>.

ве уточнення, яке розкриває справжні наміри о. Антонія щодо його четвертої експедиції до Ефіопії.

2. Другий лист від 16 травня 1911 р. також написаний на одному аркуші з двох сторін. У ньому Антоній (Булатович) повідомляє, що у цей день він разом із ченцем Ієронімом прибув потягом до ефіопського міста Дире-Дауа. Тут закінчувалась залізнична колія й далі до столиці Ефіопії м. Аддіс-Абеба треба було добиратися на мулах верхи близько 500 верст. Із метою продовження подорожі вони купили намет (за 36 руб.), двох мулів (за 100 руб.) та найняли ще трьох мулів (за 50 руб.) для перевезення вантажу з речами, а також найняли двох слуг (за 25 руб.).

Булатович уточнює, що по дорозі до Ефіопії він зупинявся на два тижні в портовому місті Суец, що біля південного входу в Суецький канал. Тут вони проживали на подвір'ї Синайського монастиря. Звідси французьким пароплавом рушили до Єгипту. Отримавши дозвіл капітана, він мав змогу 8 травня відслужити літургію в наметі на кораблі.

У листі Антоній (Булатович) просить ігумена Андріївського скиту вислати гроші, а також надіслати дві писані на дереві ікони Іверської Богородиці – одну в подарунок для Мерши Нахусеная (бл. 1850–1937) – губернатора Дире-Дава та радника ефіопського імператора Менеліка II, а другу – для Ато-Йосипа, консула Ефіопії в Джибуті та секретаря імператора. За словами Булатовича, останній забезпечив їм безкоштовний проїзд потягом до м. Дире-Дауа по Ефіопсько-Джибутійській залізниці.

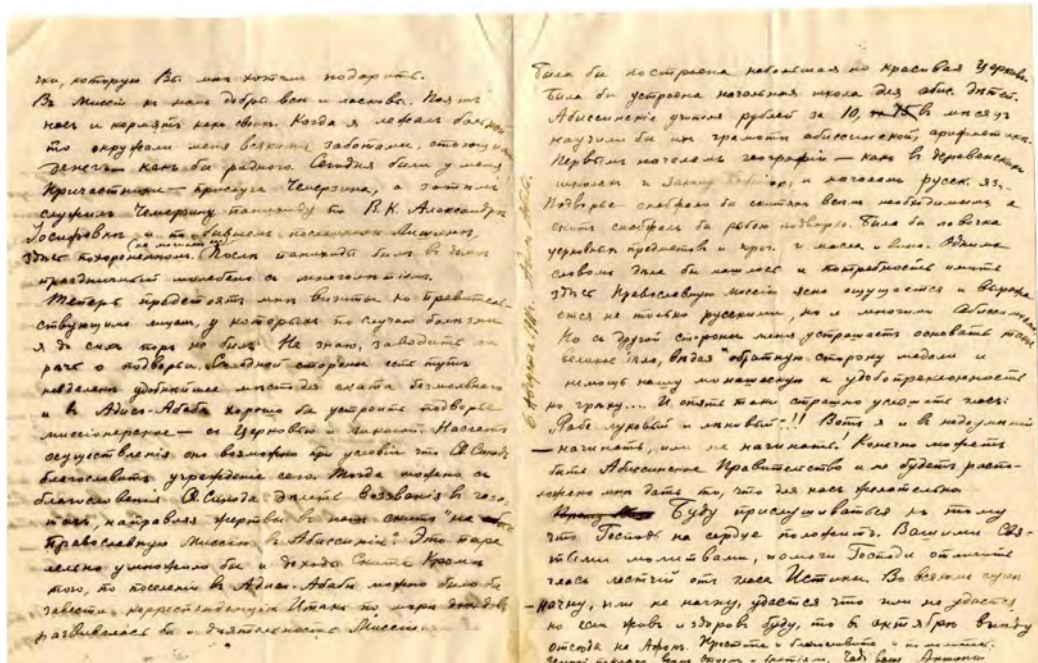
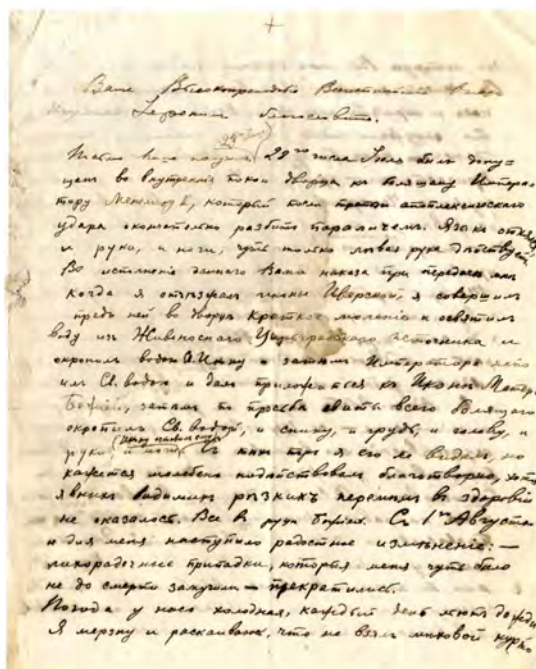
3. У наступному листі від 18 червня 1911 р., написаному на двох аркушах з обох сторін, Антоній (Булатович) повідомляє, що живе в столиці Ефіопії м. Аддіс-Абеба на утриманні секретаря російської посольської місії Б. Чемерзіна, який «кормить и насъ и муловъ и относится съ крайнимъ гостепримствомъ». За його словами, Чемерзін «устройстваетъ церковку въ отдѣльномъ домикѣ, но мы Престола освящать не будемъ, а будемъ служить на Антиминсѣ». Також у листі Антоній (Булатович) згадує, що він та о. Ієронім важко захворіли: «лихорадка мучить каждую ночь и къ утру черезъ силу служу».

Антоній повідомляє, що в столиці мав зустріч із місцевим абуною (верховним єпископом) Ефіопської Церкви Матеосом, який «крайне былъ ласковъ». Під час зустрічі він звернувся до єпископа з проханням допомогти йому організувати для тяжко хворого імператора Менеліка II служіння водосвятного молебню про зцілення. Як пише Булатович, «онъ съ любовію къ этому отнесся и обѣщаль похлопотать. Это трудно потому, что къ Императору совершенно никого не пускають и онъ лежитъ безъ языка и въ совершенномъ параличѣ». Також він повідомляє, що у нього заплановане офіційне представлення перед шістнадцятирічним престолонаслідником Іясу Лідж, онуком Менеліка II, який внаслідок важкої хвороби імператора виконував обов'язки формального управителя країною.

Крім того, згадує, що зі своїм «приймним сином» Василем він ще не мав змоги зустрітись, оскільки той перебуває у м. Гондер в «верстахъ въ 500–600 отсюда», де живе й навчається при дворі раса Уольде-Гійоргіса (1850–1918), губернатора провінції Кефа.

4. Найбільш інформативним та цікавим є лист на двох аркушах від 6 серпня 1911 р. У ньому о. Антоній (Булатович) повідомляє, що 28 липня він нарешті був допущений до хворого імператора, для якого відслужив молебень про зцілення. Про це в листі він повідомляє так: «28 го числа Іюля былъ допущенъ во внутреннія покои дворца къ болящему Императору Менелику II, который послѣ третього апоплексического удара окончательно разбитъ параличемъ. Языкъ отнялся, и руки, и ноги, чуть только лѣвая рука дѣйствуетъ». За словами Булатовича, він перед Іверською іконою Богородиці, яку привіз із собою з Афону, «совершилъ предъ ней во дворцѣ краткое моленіе и освятилъ воду изъ Живоноснаго Царьградскаго источника и окропилъ водою Св. Икону и затѣмъ Императора напоилъ Св. водою и даль (ему) приложиться къ Иконѣ Матери Божіей, затѣмъ по просьбѣ свиты всего болящаго окропилъ Св. водою, и спину, и грудь, и голову, и руки, и ноги (икону оставилъ ему)». Як зазначає далі Булатович: «съ тѣхъ поръ я его не видалъ, но кажется молебень подѣйствовалъ благотворно, хотя я в нихъ видимыхъ рѣзкихъ перемѣнъ въ здоровіи не оказалось»³⁴.

³⁴ Деталі цієї справи описані в листі Б. Чемерзіна від 15 грудня 1911 р. на ім'я товариша міністра закордонних справ А. Нератова: «Широко задуманные планы о. Антония (Булатовича), как это можно было и предвидеть, не получили осуществления. По окончании своей болезни, длившейся около двух месяцев, названный монах немедленно пожелал приступить к исцелению недуга императора Менелика II, для каковой цели им были привезены несколько чудотворных икон, освященное масло и святая вода. Однако проникнуть к строго оберегаемому от общения с европейцами джанхою оказалось далеко не так просто, как это представлялось о. Антонию. Несмотря на формальное разрешение, данное в моем присутствии Лиджем Ясу на официальной аудиенции, прием откладывался со дня на день, и заветное желание о. Антония исполнилось лишь на четвертый месяц его пребывания в Аддис-Абебе. Допущенные наконец к больному, о. Антоний со своим спутником монахом Иеронимом отслужили молебен, окропили и даже растирали тело императора святою водою и елеем, прикладывали чудотворные иконы, но никакого улучшения в состоянии здоровья Менелика не достигли. Единственным результатом их посещения было то, что с очевидностью было установлено, что император жив и что все слухи о подмене давно

Лист ієроскім. Антонія (Булатовича) від від 6 серпня 1911 р.

У цьому ж листі, представивши як успішну свою місію зі зцілення імператора, Булатович вперше більш детально наважується озвучити ігумену Андріївського скиту свою ідею щодо створення афонського скитського подвір'я в Ефіопії. Зокрема, він пише: «Не знаю, заводять ли рѣчь о подворьи. Съ одной стороны есть тутъ не в далекѣ удобнѣйшее мѣсто для скита безмольнаго и въ Адисъ-Абабѣ хорошо бы устроить подворье миссіонерское — съ Церковью и школой. Насчетъ осуществленія оно возможно при условіи что Св. Синодъ благословить учрежденіе сего. Тогда можно съ благословенія Св. Синода дмлатъ воззванія въ газетахъ, направляя жертвы въ нашъ скитъ “на православную миссію въ Абиссинію”. Это паралельно умножило бы и доходы Скита. Кромѣ того, по поселенія въ Адисъ-

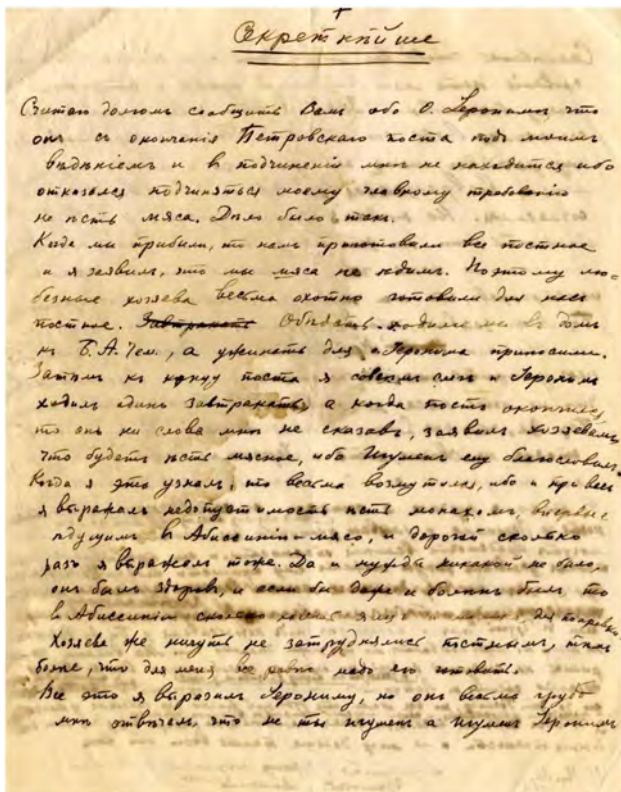
скончавшегося будто бы джанхоя похожим на него абиссинцем ложны» (АЗПР. «Греческий стол». Спр. 678. Довірчий лист Б. Чемерзіна від 15 грудня 1911 р. ...).

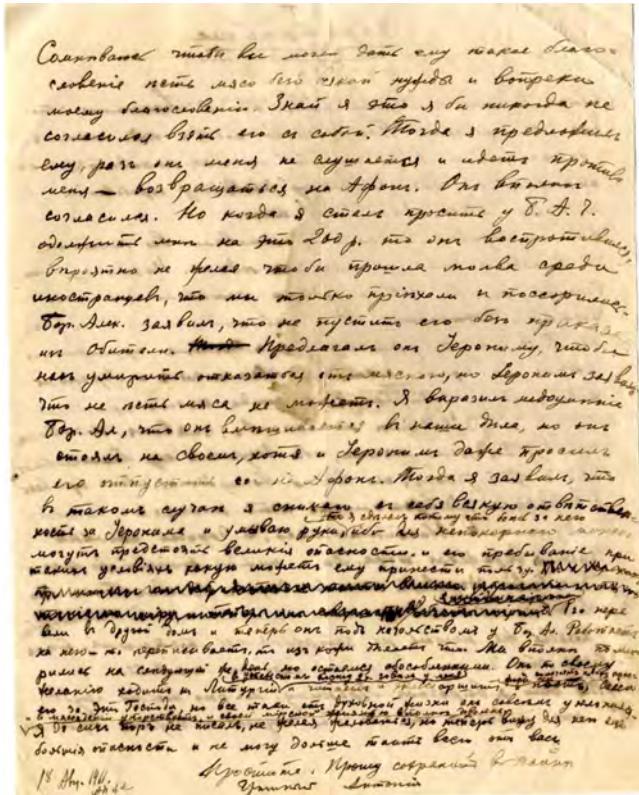
Абабѣ можно было бы завести корреспонденцію. И такъ по мѣрѣ доходовъ развивалась бы и дѣятельность Миссии. Была бы построена небольшая но красивая церковь. Была бы устроена начальная школа для абис. дѣтей. Абиссинскіе учителя рублей за 10 въ мѣсяць научили бы ихъ грамотѣ абиссинской, арифметикѣ. Первымъ началамъ географіи – какъ въ деревенскихъ школахъ и закону Божію, и началамъ русск. яз. Подворье снабжало бы скитянъ всѣмъ необходимымъ, а скитъ снабжалъ бы рыбою подворье. Была бы лавочка церковныхъ предметовъ и проч. и масла и вина. Однимъ словомъ дѣла бы нашлось и потребность имѣть здѣсь православную миссію ясно ощущается и выражается не только русскими, но и многими абиссинами. Но съ другой стороны меня устрашаетъ основать такое великое дѣло, вѣдая и обратную сторону медали и немощь нашу монашескую и удобопреклонность но грѣху».

Закінчує Булатович цей лист такими словами: «Во всякомъ случаѣ начну, или не начну, удастся что или не удастся, но если живъ и здоровъ буду, то въ октябрѣ выѣду отсюда на Афонъ».

5. У наступному листі за серпень 1911 р., написаному на одному аркуші й позначеному грифом «Секретно», о. Антоній (Булатович) в ігумена Андріївського скиту просить «Игуменскаго и Отческаго благословенія или не благословенія на устройство Православной Миссии въ Абиссинии и на подачу о семь предметѣ докладной записки Правительству нашему». В листі він пропонує заснувати в столиці Ефіопії: 1) православну «школу начальную съ учителями абиссинцами изъ ученыхъ ихъ, но подъ нашимъ наблюдениемъ»; 2) відкрити православну церкву; 3) відкрити «миссіонерскій пунктъ въ языческой землѣ» для проповіді православ'я серед нехристиянського населення країни. Для започаткування справи, за його словами, на перших порах знадобиться надіслати до Ефіопії в якості помічників чоловік 6–7.

Антоній (Булатович) вказує, що начебто Б. Чемерзін попросив його викласти все це в детальній доповідній записці, «которую онъ пошлетъ Правительству, которое если одобритъ и призоветъ меня на осуществленіе, то и дѣло въ шлягѣ». Але тут таки Булатович зазначає, що не маючи на це благословення від ігумена Андріївського скиту, він не наважиться писати доповідну записку, бо інакше доведеться цю справу вести не від імені Скита, а від свого «на власній страх і ризик», і тоді Собор старців Андріївського скиту не підтримає це починання. «Конечно, – пише він, – если бы обитель это сдѣлала, то это весьма высоко поставило бы ее и въ глазахъ Государя, и Святѣйшаго Синода, и Патріарха, и всего Правительства русскаго». І далі зазначає: «но, судя по настроенію старцевъ, сомнѣваюсь, чтобы они рѣшились на это».

Лист ієросхім. Антонія (Булатовича) від 18 серпня 1911 р.

6. У листі від 18 серпня 1911 р., написаному на одному аркуші з обох сторін і позначеному грифом «Секретнѣйше», о. Антоній повідомляє ігумену Андріївського скиту про конфлікт з іншим афонським ченцем о. Ієронімом, з яким вони разом прибули до Ефіопії. Як наголошує Булатович, о. Ієронім «подъ моимъ вѣдѣніемъ и въ подчиненіи мнѣ не находится, ибо отказался подчиняться моему главному требованію не ѣсть мяса». Чи дійсно причиною конфлікту стало саме це – невідомо. Проте, з листа ми дізнаємося, що в цій ситуації Б. Чемерзін заступився за Ієроніма й відмовився виконати прохання Булатовича відправити того назад на Афон. «Я выразилъ недоумѣніе Бор. Ал., что онъ вмѣшивается въ наши дѣла, но онъ стоялъ на своемъ, хотя и Ієронимъ даже просилъ его отпустить его на Афонъ», – пише Антоній Булатович. За його словами, Б. Чемерзін перевів о. Ієроніма до іншого будинку, де той виконував для нього різні доручення (переписував листи тощо).

7. У черговому листі від 26 серпня 1911 р., написаному на двох аркушах, Антоній (Булатович) повідомляє про певне покращення стану здоров'я ефіопського імператора: «Спѣшу сообщить радостную вѣсть: Императоръ Менеликъ послѣ молебна сталь немного поправляться, и даже на костыляхъ сталь мочь дѣлать нѣсколько шаговъ, чего раньше отнюдь не могъ, но языкъ все еще нѣмъ»³⁵. Також у листі, з приводу відкриття подвір'я Андріївського скиту в Ефіопії, він пише ігумену: «Теперь я жду не дожудь телеграммы и денегъ – возвращаться, такъ возвращаться, или что либо заводитъ, такъ заводитъ». Крім того, в листі до ігумена він доволі гостро критикує ідею настоятеля пофарбувати головний собор Андріївського скиту на Афоні: «берегитесь, чтобы не испортить всего собора, если сдѣлають недостаточно художественно, или не въ выдержанномъ стилѣ. Не дай Богъ аляповатости и безвкусицы – даромъ деньги пропадутъ и опозорятъ».

8. Останній лист, від 8 жовтня 1911 р., написаний на одному аркуші, доволі короткий. У ньому Антоній (Булатович) повідомляє, що 8 жовтня він отримав телеграму від ігумена Андріївського скиту, в якій той наполягав, щоб він якнайшвидше залишив Ефіопію та повернувся на Афон. Із листа також відомо, що чернець Ієронім тоді вже залишив Ефіопію та вирушив назад на Святу Гору. Булатович підтверджує, що вимогу покинути Ефіопію

³⁵ Водночас Б. Чемерзін у своїх донесеннях повідомляв, що після молебню «никакого улучшения в состоянии здоровья Менелика не достигли» (АЗПР. «Греческий стол». Спр. 678. Довірчий лист Б. Чемерзіна від 15 грудня 1911 р. ...).

він виконає, як тільки зможе побачитись зі своїм «названим сином» Василем. Також у листі він наголошує: «Денегъ займу. Изъ телеграммы вижу, что Вы просимыхъ мною денегъ не выслали. Вижу тоже, что вы, получивъ мое письмо, долго не рѣшались, что отвѣтить. Значить такъ угодно Богу, но только все таки жаль, потому что случай былъ хороший что нибудь устроить. Но вѣроятно это крестъ для меня не посильный».

До віднайдення цих листів о. Антонія (Булатовича) свідчення про четверту його подорож до Ефіопії були вкрай скупі та суперечливі. Єдиним більш-менш докладним оповіданням про ці мандри було донесення Б. Чемерзіна від 15 грудня 1911 р.³⁶, деталі якого ми розглянули в іншій статті³⁷.

Згідно зі свідченнями Б. Чемерзіна, о. Антоній (Булатович) так і не зміг реалізувати жодного зі своїх задумів і повністю розчарований залишив Ефіопію 8 грудня 1911 р.³⁸ За місяць, 8 січня 1912 р., він повернувся на Афон, де невдовзі очолив групу вигнаних із Фівайдського скиту опозиційних ченців-ім'яславців³⁹.

Дії ігумена Ієроніма (Силіна), який не підтримав ідею переселення андріївських ченців до Ефіопії, спричинили до провалу планів о. Антонія щодо «ефіопського проекту», його підтримки та фінансування з боку російського Синоду та Уряду. Все це могло призвести до розчарування та образи, які вже за кілька місяців вилилися у відвертий конфлікт, а ще через півроку – в насильницьке видворення о. Ієроніма з Андріївського скиту прихильниками о. Антонія (Булатовича), з чого почалася «афонська смута» 1912–1913 рр.

Опубліковані тут листи о. Антонія (Булатовича) до ігумена Андріївського скиту архім. Ієроніма (Силіна) за березень–жовтень 1911 р. по новому розкривають невідомі подробиці як його четвертої подорожі до Ефіопії, так і причини погіршення стосунків з ігуменом, що суттєво вплинуло на подальший перебіг подій.

Публікацію тексту листів о. Антонія (Булатовича) здійснено мовою оригіналу відповідно до орфографії, що діяла в Російській імперії до 1918 р., зі збереженням літер «ѣ», «і», «ъ». Пунктуація, стиль та помилки автора, допущені в тексті документів, не виправлялися. Збережені авторські закреслення та виправлення, які позначені відповідними коментарями.

Оскільки виявлені документи на момент їх підготовки до публікації в 2021 р. ще не були описані та каталогізовані, тому відсутні вказівки на архівні шифри. Так само, оскільки аркуші листів на той момент не були пронумеровані, то кожний аркуш листа нумерується по-новому з арк. 1.

Автор висловлює щире подяку ігумену Ватопедського монастиря архім. Єфрему, оо. Адріану, Іову (Філарету Ольшанському) та Діадоху за надання можливості першим попрацювати з цими документами та за ексклюзивне право на їхню публікацію. Також висловлюємо щире подяку Олександрю Різніченку за допомогу в наборі текстів листів.

* * *

Листи ієросхимонаха Антонія (Булатовича) з Ефіопії до ігумена Андріївського скиту на Афоні схіархим. Ієроніма (Силіна), березень–жовтень 1911 р. (публікація С.В. Шумила).

№ 1

Лист за березень–квітень 1911 р.

// Арк. 1⁴⁰

Во Имя Отца и Сына и Святаго Духа Аминь.⁴¹
Ваше Высокопреподобіе Батюшка Отець Ієронимъ⁴²

Благословите.

Вашими Святыми молитвами благополучно приѣхаль въ Царь-градъ. Явился съ Вашимъ письмомъ къ Боткину⁴³, который меня весьма ласково принялъ и все устроилъ, почему я и не счелъ нужнымъ

³⁶ АЗПР. «Греческий стол». Спр. 678. Довірчий лист Б. Чемерзіна від 15 грудня 1911 р. ...

³⁷ Шумило С. Неизвестное письмо иєросхимонаха Антонія (Булатовича)... С. 101–102.

³⁸ АЗПР. «Греческий стол». Спр. 678. Довірчий лист Б. Чемерзіна від 15 грудня 1911 р. ...

³⁹ Булатович Антоній, ієросхим. Моя боротьба с імяборцами... С. 15.

⁴⁰ Аркуш не пронумерований.

⁴¹ Перші два рядки записані іншим кольором чорнила (синім).

⁴² Архімандрит Ієронім (Силін; 1866–1920) – ігумен Андріївського скиту на Афоні. З 1890 р. подвизався в Андріївському скиту, був півчим, пізніше – економом на Подвір'ї скиту у Константинополі, з 1908 – п'ятий ігумен Андріївського скиту. Був духівником ієросхимонаха Антонія (Булатовича), якого пізніше видворив зі скиту. Вселенським патріархом Германом нагороджений правом носіння панатії за протистояння з «ім'яславцями» – послідовниками о. Антонія Булатовича. Помер 10 січня 1920 р.

⁴³ Боткін Сергій Дмитрович (1869–1945) – дипломат, перший секретар посольства РІ в Константинополі (1909–1911). До цього працював в Азійському департаменті МЗС РІ, був другим секретарем місії РІ у Штутгарті, Берні

ходить кь послу⁴⁴. Относительно метохи⁴⁵ Боткинъ говорилъ что тамъ спорный вопросъ о томъ когда умеръ тотъ на котораго раньше записана была метоха – до переписки на имя новаго, или послѣ переписки на имя новаго? – Я сказалъ что судя по тому что мнѣ извѣстно метоха была переписана еще при жизни прежняго Владѣльца. – Боткинъ же говоритъ что будто утверждаютъ турки что раньше умеръ, а потомъ переписали. – Но Боткинъ по видимому мало освѣдомленъ. Посоль же говорилъ Митрофану Ивановичу⁴⁶, что дѣло рѣшено въ нашу пользу, и что хотягъ приѣхать сюда изъ Солуня⁴⁷ переписывать. Митрофанъ Ивановичъ узналъ о моемъ прибытїи и приписалъ насъ къ себѣ на «Донецъ»⁴⁸. Мы были вчера съ

// Арк. 1 зв.

Отцемъ Спиридономъ⁴⁹. Думали посидѣть четверть часика, а посидѣли 3 часа. Очень радушень и ласковъ и прїветъ (?) Всѣ они собираются на Пасху кь вамъ на Афонъ. То есть: идетъ Донецъ съ Митрофаномъ Ивановичемъ и забереть съ собой Кахманскаго⁵⁰ и еще какихъ то нѣсколько человекъ и изъ Петербурга 2 посылскихъ. Митрофанъ Ивановичъ сохранилъ о Васъ самое теплое воспоминаніе и Ваша карточка у него въ кабинетѣ.

Архимандритъ Іона⁵¹ узналъ о моемъ прибытїи и пожелалъ меня видѣть. Я былъ у него и онъ просилъ передать Вамъ отъ его имени, что желательно было бы для васъ устроить при миссіи въ Абиссинїи подворье съ Іеромонахомъ 2 пѣвчими и церковку. Что оно должно окупиться, а нужда большая, такъ какъ посольскую церковку съ штатомъ не устроятъ такъ какъ расходъ будетъ по смѣтѣ громаднѣй, а церковку нужна. – Еще говорилъ насчетъ монастыря, что надо подождать пока, теперь не время. Тоже и Митрофанъ Ів. говорилъ послу и тотъ сказалъ что сначала дай Богъ скита два устроить.

Митрофанъ Ивановичъ говоритъ, что лодочку недорого съ бензиновымъ моторомъ заказать въ Севастополь, и что онъ можетъ списаться и запросить, только чтобы указали размѣры.

Служилъ два раза въ Санъ Стефано⁵². Попъ Алексѣй, Вамъ кланяется и проситъ прислать старенькое обла ченьце ему по почтѣ для того чтобы отослать въ Черногорію. При этому прилагаеть свой адресъ.

та Відні. Після роботи в посольстві у Константинополі в 1911 р. призначений 1-м секретарем посольства в Берліні. У 1919–1920 рр. був послом білгардійських урядів Колчака та Денікіна в Берліні, в 1920–1936 в Берліні очолював Організацію захисту інтересів російських біженців у Німеччині. Після приходу до влади в Німеччині націонал-соціалістів у 1934 виїхав до Югославії, а потім до Парижа. Помер у Парижі 22 квітня 1945 р.

⁴⁴ Надзвичайним і повноважним послом РІ в Османській імперії з 1909 по 1912 рр. був уродженець Катеринославської губернії (Україна) Чариков Микола Валерійович (1855–1930). До цього він обіймав посади міністра-резидента при Святому Престолі у Ватикані, надзвичайного посланника та повноважного міністра в Белграді, а також надзвичайного та повноважного посла в Голландії, з 1908 по 1909 – товариша міністра закордонних справ РІ. Після Жовтневого перевороту 1917 проживав у Криму, де у 1918 увійшов до складу кримського уряду М. Сулькевича як міністр народної освіти, одночасно як голова дипломатичної комісії керував зовнішньою політикою уряду та був його представником на переговорах з гетьманом України П. Скоропадським щодо укладання українсько-кримського союзу. Після 1919 р. переїхав до Константинополя, де прожив решту років.

⁴⁵ Метох (грец. μετόχον або μετόχι) – у Візантії та на Балканах невелике монастирське подвір'я (або церква), підпорядковане більшому монастирю або скиту і є господарством цього монастиря. Судячи з усього, ідеться про земельну ділянку біля м. Кавала у Фракії, що належала Андрійському скиту.

⁴⁶ Каськів Митрофан Іванович (1867–1917) – командир мореплавного канонерського човна «Донець» (1910–1912), пізніше – контр-адмірал і начальник штабу командувача флоту Чорного моря (1916), розстріляний більшовиками в Севастополі в грудні 1917.

⁴⁷ Салоніки, також Фессалоніки (грец. Θεσσαλονίκη), або Солунь (болг. Солун) – друге за розміром, після Афін, місто Греції, розташоване в північній частині країни. Місто засноване 315 до н. е. македонським діадохом Касандром. За візантійської доби – важливе за значенням місто імперії після Константинополя. З XV до поч. XX ст. входило до складу Османської імперії й було одним із важливих адміністративних центрів на Балканах. Після Балканських воєн 1912–1913 відійшло до складу Греції.

⁴⁸ «Донець» – морехідний канонерський човен (корабель) типу «Запорожець», був побудований в 1887 для потреб Чорноморського флоту. З 1910 по 1912 командиром на ньому був Каськів Митрофан Іванович (1867–1917) (про нього див. вище).

⁴⁹ Іеромонах Спиридон (Шалонський; 1859–1918) – насельник Андрійського скиту на Афоні, в 1911 виконував послух економа Подвір'я скиту в Константинополі, помер 7 січня 1918.

⁵⁰ Кохманський Микола В'ячеславович (1876–1955) – дипломат, працював у посольстві в Константинополі, консулом та посланцем у Салоніках, пізніше консулом у Бітолі. Після приходу до влади більшовиків кілька разів піддавався пресесіям і засланням, помер 30 грудня 1955 р. в концтаборі.

⁵¹ Архимандрит Іона (Вуколов) – настоятель російської посольської церкви в Константинополі (1899–1913). Чернечий постриг прийняв у Києві в 1893, у 1894 закінчив Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослів'я, у 1894 зведений в сан архимандрита, з 1896 по 1898 – ректор Катеринославської духовної семінарії, з 1898 – ректор Володимирської духовної семінарії, з 1899 – настоятель посольського храму в Константинополі, був грекофілом і прихильником запозичення грецьких церковних традицій, на цьому ґрунті протистояв російському послу І. Зінов'єву. Опублікував у «Церковних відомостях» і в «Повідомленнях Палестинського Товариства» низку статей-листів про церковні справи Православного Сходу під загальною назвою «Світло зі Сходу». Після вимушеного відходу у відставку в 1913 оселився у своєму будинку в районі Галата в Константинополі, поживши храму-пам'ятника в Сан-Стефано, настоятелем якого він став після цього.

⁵² Православний храм-пам'ятник, збудований у 1898 р. в константинопольському передмісті Сан-Стефано (нині стамбульський район Ешількьей). Збудований на згадку про підписання Сан-Стефанського миру. У храмі знаходилася усипальниця православних воїнів, які загинули під час російсько-турецької війни 1877–1878. Після вступу Османської імперії в Першу світову війну в листопаді 1914 р. храм був підірваний при великому скупченні народу. На місці храму-пам'ятника розмістилася турецька війська частина.

Лист від 16 травня 1911 р.

// Арк. 1⁵³+⁵⁴Христось посередь насъ.
Ваше Высокопреподобіе

Глубокочтимый Отець и Игумень нашъ Иеронимъ – благословите.

Прибыли благополучно въ Абиссинію⁵⁵, на ст. Дире–Дауа⁵⁶, гдѣ оканчивается пока желѣзная дорога. Отсюда отправляемся сегодня дальше въ столицу. Предстоитъ путь 500 верстъ⁵⁷ Купили двухъ муловъ съ сѣдлами за 100 рублей и наняли 3 хъ подь грузъ за 50 и 2 хъ слугъ наняли за 25 р. Купили палатку за 36 р.

Дорогой я болѣлъ и долженъ былъ остано виться на 2 недѣли въ Суэцѣ⁵⁸. Стояли на Синайскомъ подворьи⁵⁹. Изъ Суэца ѣхали на французскомъ пароходѣ «Annum»⁶⁰ очень хорошо. Служилъ литургію съ разрѣшенія капитана 8 го мая. Здѣсь служилъ въ палаткѣ. Къ намъ весьма ласковы и предупредительны въ особенности нашъ русскій повѣренный въ дѣлахъ.

Съ Абиссиніей теперъ установлены почто-

// Арк. 1 зв.

въя сношенія. Въ Адись–Абабѣ⁶¹ есть Абиссинскій банкъ. Воскъ въ Дире–Дауа стоить 1 кило 1 фр. 80 с. то есть пудъ около 30 фр. = 1 р. 25 к. Нагрузка, провозъ по желѣзн. дорогѣ до Джибути⁶² и пароходъ до Афона обойдутся тоже рублей 11 съ пуда такъ что пудъ воска обойдется на Афонѣ 22 – 23 рубля.

Въ Адись–Абабѣ воскъ еще дешевле. Если желаете то сдѣлайте переводъ въ Адись–Абаба Абиссинскій банкъ на мое имя по телеграммѣ, или такъ и я буду закупать. Отець Иеронимъ здоровъ кланяемся всей братіи и просимъ Святыхъ молитвъ.

Прошу послать по почтѣ одну *небольшую*⁶³ хорошую икону *живой на деревѣ*⁶⁴ Божіей Матери Иверской губернатору Дире–Дауа, Господину Ато Марша⁶⁵, онъ много намъ услужилъ. И еще другую такую же в Джибути Консулу Абиссиніи Господину Ато Йосифу⁶⁶. Онъ устроилъ намъ даровой проѣздъ по желѣзн. дорогѣ, за что намъ иначе пришлось бы заплатить 130 франк.

[...] Антон. и Иерон.

16 мая 1911 г. Дире Дауа

⁵³ Аркуші не пронумеровані.⁵⁴ Знак написаний автором.⁵⁵ Ефіопська імперія (амх. የኢትዮጵያ ንጉሠ ነገሥት መንግሥተ, Mängəstā Ityop'p'ya, також поширена європейська назва – Абіссинія (лат. Abyssinia) – християнська монархічна держава в Східній Африці. Займала північ сучасної Ефіопії та Еритреї. Заснована близько 1270 р. Постала на базі Аксумського царства та Загвеської держави. Керувалася представниками «Соломонової династії», які носили титул імператорів (негусів). Панівною релігією було ефіопське православ'я. Офіційна мова – геєзька, найпоширеніша – амхарська. Від 1886 столицею держави було м. Аддіс-Абеба.⁵⁶ Дире-Дауа (амх. ድሬ ዳዋ) – місто на сході Ефіопії, приблизно за 500 км на схід від Аддіс-Абеби, засновано в 1902 у зв'язку з будівництвом Ефіопсько-Джибутиїської залізниці.⁵⁷ Записано над рядком.⁵⁸ Суец (араб. السويس) – місто і великий порт на північному сході Єгипту, розташований у північній частині Суецької затоки Червоного моря на березі Суецької бухти, біля південного входу в Суецький канал. З XVI ст. місто було великою турецькою військово-морською базою. Після спорудження у 1859 р. Суецького каналу місто набуло статусу важливого міжнародного порту.⁵⁹ В кін. XIX ст. Синайським архієпископом Порфирієм I (Павлідісом), колишнім настоятелем Синайського подвір'я в Києві, були придбані в Суеці ділянки та збудовані будинки для синайських ченців і паломників, які вирушали до Катерининського монастиря на Синаї.⁶⁰ Записано над рядком.⁶¹ Аддіс-Абеба – столиця Ефіопії. Розташоване на Ефіопському нагір'ї, на висоті понад 2400 м, біля підніжжя та на схилах гори Ентото. Місто засноване в 1887 імператором Менеліком II як столиця королівства Шоа. З 1889 – столиця Ефіопської імперії. Іноді місто називають «африканським Парижем».⁶² Джибуті (фр. Ville de Djibouti; араб. جبوتي) – столиця сучасної держави Джибуті (з 1977). Місто засноване французами в 1883 на мисі Рас-Джибуті. У 1896 р. французька колонія в цьому регіоні отримала офіційну назву Французький Берег Сомалі.⁶³ Написано над рядком.⁶⁴ Записано ліворуч перед рядком.⁶⁵ Мерша Нахусенай (бл. 1850–1937) – радник імператора Менеліка II, реформатор, був губернатором стратегічного округу Джалдеса (Гілдеса) і начальником будівництва першої залізниці в Ефіопії, згодом став першим губернатором Дире-Дава (1902–1905), другого за розмірами міста Ефіопії. Брав участь у політичних, військових, економічних та соціальних реформах, що проклали шлях до перетворення та заснування сучасної Ефіопії. За віросповіданням був католиком, відіграв важливу роль у поширенні католицизму в Харарському регіоні та за його межами, на заснуванні місіонерських шкіл тощо.⁶⁶ Ато-Йосип – консул Ефіопії в Джибуті та секретар імператора Менеліка II, виконував різні його важливі доручення, аж до постачання зброї до Ефіопії. За свідченням М. Гумільова, був абіссинським поетом та етнографом, допомагав Гумільову збирати ефіопський фольклор.

Лист від 18 червня 1911 р.

// Арк. 1⁶⁷+⁶⁸

Христось посередъ насъ.

Ваше Высокопреподобіе Вещестный Отче Игумене Иерониме благословите.

Прошлую почту послалъ въ торопяхъ карточку. Нынѣ во первыхъ поздравляемъ Васъ съ прошедшимъ днемъ Ангела, служили и молились о Васъ. Я хотя милостію Матери Божіей на ногахъ, но лихорадка мучить каждую ночь и къ утру черезъ силу, черезъ силу служу. О. Иеронимъ тоже недугуетъ. Представлялись епископу здѣшнему, крайне былъ ласковъ. Хлопотали чтобы разрѣшили надъ болящимъ Имп. Менеликъ⁶⁹ молебень водосв. передъ Иверск. иконою отслужить. Вода у меня взята отъ живоноснаго источника. Онъ съ любовію къ этому отнесся и обѣщаль похлопотать. Это трудно потому, что къ Императору совершенно никого не пускають и онъ лежитъ безъ языка и въ совершенномъ параличѣ. Въ понедѣльникъ будемъ представлятся

// Арк. 1 зв.

наслѣднику Лыджу Іасу⁷⁰

Борисъ Алекс. Чемерзинъ⁷¹ желалъ бы ладану нашего Афонскаго и совѣтуетъ подарить и Абуѣ⁷² (т. е. Епископу) Матеосу. Пожалуйста пришлите почтовой посылкой фунт. 5. Теперь Абиссинія въ почтовомъ союзѣ и принимаются посылки прямо до Адисъ-Абабы вѣсомъ до 5 кило. (12½ ф). Онъ устраиваетъ церковку въ отдѣльномъ домицкѣ, но мы Престола освящать не будемъ а будемъ служить на Антиминсѣ. Просфоры⁷³ которыя я въ Царьградѣ запаялъ въ банки прекрасно выдержали и всю дорогу мы служили на нихъ. Теперь здѣсь новыхъ надѣлали. Спасибо О. Іуліану за сухія дрожжи. Вино прекрасно выдержало, но увы изъ 12-ти бутылокъ уцѣлѣло 3, ибо было слабо закупорено и пробки въ Суецѣ повыскакивали и все пролилось

// Арк. 2

только 3 уцѣлѣли. Жаль что я не взялъ въ боченочкѣ, или въ баклагѣ. Сестра⁷⁴ моя писала мнѣ изъ Хабаровска что просить выслать наложеннымъ платежомъ ей готовыя или сдѣлать 2 иконы Андрея Первозваннаго самага лучшаго письма 12 вершковыхъ. Одинъ образъ предназначается въ даръ мѣстному монастырю и его заказываетъ нѣкто Г. Пелисье, а другой сестра для себя желаетъ. Оба образа послать наложеннымъ платежемъ: Хабаровскъ Барабашевская Князю Алексѣю Митрофановичу Орбеліани⁷⁵.

иконы заказаны и по изготовленію вышлются по назначенію съ нал. плат. № 50 1911⁷⁶

За симъ простите. Васю⁷⁷ еще видѣть не мочь. Онъ верстахъ въ 500 – 600 отсюда въ Гондарѣ⁷⁸ съ Расомъ Вальде Георгисомъ⁷⁹. Говорять выросъ громаднѣй и учится. Теперь рѣки разлились и до

⁶⁷ Аркуші листа не пронумеровані.

⁶⁸ Проставлено знак «+».

⁶⁹ Менелик II (амх. ዳግማዊ ምኒልክ; 1844–1913) – негус-негесті (імператор, «цар царів») Ефіопії (Абіссинії) з 1889 по 1913, був нащадком «Соломонової династії». Вважається одним із найвидатніших правителів Ефіопії, який реформував країну та відстояв її незалежність від експансії європейських країн. Зробив значний внесок до об'єднання, територіального розширення та економічного розвитку імперії. Заснував нову столицю держави – Аддис-Абебу. Встановив дипломатичні відносини з провідними європейськими державами. Наприкінці життя важко захворів і фактично відійшов від управління державою. Періодично з'являлись чутки про його смерть, провокуючи боротьбу за владу. За віросповіданням належав до ефіопського православ'я.

⁷⁰ Іасу V Лідж (амх. አሳህ 5ኛ; 1895–1935) – ефіопський імператор у 1913–1916 рр., онук і наступник Менеліка II. Внаслідок важкої хвороби останнього приступив до фактичного управління державою (за допомогою радників) у 1911 р. Ставши імператором у 1913 р., він обрав політичний курс, багатий в чому відмінний від політики Менеліка II, намагаючись робити ставку на військово-політичні зв'язки з мусульманами та відійшовши після початку Першої світової війни від традиційного союзу з країнами Антанти. У 1916 в результаті державного перевороту був усунений від влади й відлучений від Церкви.

⁷¹ Чемерзін Борис Олександрович (1874–1942) – секретар місії в Абіссинії, в. о. повіреного у справах (1910–1917). У свій час був віце-консулом у Болгарії. У 1917 – в. о. секретаря у IV (Далекосхідному) політичному відділі МЗС (статський радник). На поч. 1920-х був помічником керуючого 1-м відділенням III (юридичної) секції Глав-архіву (з 1922 – Центрархіву) у Ленінграді.

⁷² «Абуна» (отець наш) – звернення до священників, ченців та архієреїв в Ефіопській, Коптській та Сирійській давньохристиянських Церквах. Протягом понад п'ятнадцяти століть Ефіопська Церква перебувала залежною від Коптської Церкви, а на чолі її стояли «абуні» – коптські єпископи, яких надсилали з Єгипту.

⁷³ Просфора, або проскура (від грец. προσφορά – «приношення») – богослужбовий літургійний хліб, який використовується під час православного богослужіння для Євхаристії, а також для поминання під час проскомидії живих і померлих.

⁷⁴ Орбеліані (уродж. Булатович) Марія Ксаверіївна (1874 – бл. 1980) – рідна сестра о. А. Булатовича, дружина князя Олексія Орбеліані (1870–1948). Художниця, навчалася два роки в Іллі Ріпіна. Після еміграції з 1921 р. жила й працювала в Югославії, потім у Канаді. Залишила письмові свідчення про брата.

⁷⁵ Орбеліані Олексій Митрофанович (1870–1948) – князь, земський гласний Лохвицького повіту Полтавської губ., чоловік рідної сестри о. А. Булатовича – Марії Ксаверіївни Булатович (запис про шлюб у метриках: Покровська церква с. Луциківка, Лебединський повіт, Харківська губ., 29 травня 1900 р. Олексій Митрофанов Орбеліані 29 років, Марія Ксаверіївна Булатович 24 років). Емігрував на поч. 1920-х до Югославії, помер 29 липня / 11 серпня 1948 р. в Белграді.

⁷⁶ Написано іншим чорнилом, між рядками.

⁷⁷ «Абисинецъ Васька» – ефіопський хлопчик, якого Булатович врятував від смерті під час одного зі своїх походів в Абіссинії. Знайшовши його зраненим до крові, Булатович викував хлопчика та усиновив, назвавши у хрещенні Василем. Після повернення в 1898 з Ефіопії він привіз його з собою на батьківщину й виховував до свого вступу в чернецтво. За свідченням Марії Орбеліані (рідної сестри Булатовича), це був «добрий, лагідний та нещасний хлопчик». Пішовши в монастир, О.К. Булатович взяв його до себе послушником, але Васька мучився че-

Сентября намъ свидѣтся не удастся. Здѣсь громадная Европейская колонія, а когда дорогу достроятъ, то и не въ сравненіе будетъ.

// Арк. 2 зв.

У меня въ настоящее время денегъ осталось 30 рубл. Спаси Господи Бор. Алекс. Чемерзина что кормить и насъ и муловъ и относится съ крайнимъ гостепримствомъ.

Простите и благословите.

Нижайшій поклонъ О. Іезекилю, О. Сергію О. Амвросію, Исидору, О. Николаю Софронію, Владиміру, Питириму Анфиму, Антонину, Павлину, Флорентію, Пантелеймону Софонію и сотрудникамъ его Василю и Филипу и Іову и Симеону (лодочнику) Іеродіакону Сильвестру и всей братіи болящимъ Авдію, Милетію, Николаю, Израилу, Анастасію. Прошу молитвъ всѣхъ о насъ.

Грѣшній Антоній.

18 Іюня 1911 г.

Адись Абаба.

Адресъ для посылки Afrique Abyssinie

Adis-Ababa. Mission de Russie Père

(тоже и для писемъ
и телеграмъ и т. п.)⁸⁰

Antoine.

№ 4

Лист від 6 серпня 1911 р.

// Арк. 1⁸¹

+⁸²

Ваше Высокопреподобіе Вещестный Отець Ігумень Іеронимъ благословите. Письмо Ваше получили (25 го Іюля)⁸³ 28 го числа Іюля былъ допущенъ во внутреннія покои дворца къ болящему Императору Менелику II, который послѣ третьяго апоплексическаго удара окончательно разбитъ параличемъ. Языкъ отнялся, и руки, и ноги, чуть только лѣвая рука дѣйствуетъ. Во исполненіе даннаго Вами наказа при передачѣ мнѣ когда я отъѣзжалъ иконы Іверской, я совершилъ предъ ней во дворцѣ краткое моленіе и освятилъ воду изъ Живоноснаго Царьградскаго источника и окропилъ водою Св. Икону и затѣмъ Императора напо иль Св. водою и далъ приложиться къ Иконѣ Матери Божіей, затѣмъ по просьбѣ свиты всего болящаго окропилъ Св. водою, и спину, и грудь, и голову, и руки, и ноги (икону оставилъ ему)⁸⁴. Съ тѣхъ поръ я его не видалъ, но кажется молебень подѣйствовалъ благотворно, хотя я в нихъ видимыхъ рѣзкихъ перемѣнъ въ здоровіи не оказалось. Все въ руцѣ Божіей. Съ 1 го Августа и для меня наступило радостное измѣненіе: лихорадочные припадки, которые меня чуть было не до смерти замучили – прекратились. Погода у насъ холодная, каждый день льютъ дожди, я мерзну и раскаиваюсь, что не взялъ мѣховой курто-

// Арк. 1 зв.

чки, которую Вы мнѣ хотѣли подарить. Въ миссіи къ намъ добры всѣ и ласкавы. Поятъ насъ и кормятъ какъ своихъ. Когда я лежалъ больной то окружали меня всякими заботами, стоящими денегъ – какъ би радного. Сегодня были у меня причастники – прислуга Чемерзина, а затѣмъ служилъ Чемерзину панихиду по В.К. Александрѣ Іосифовнѣ⁸⁵ и по бывшемъ посланникѣ Лишинѣ⁸⁶, здѣсь похороненномъ (на могилкѣ его)⁸⁷. Послѣ панихиды былъ въ домѣ праздничный молебень съ многолѣтнемъ. Теперь предстоятъ мнѣ визиты ко правительствующимъ лицамъ, у которыхъ по случаю болѣзни я до сихъ поръ не былъ. Не знаю, заводитъ ли рѣчь о подворьи. Съ одной стороны есть тутъ не вдалекѣ удобнѣйшее мѣсто для скита безмольнаго и въ Адись–Абабѣ хорошо бы устроить подворье миссіонерское – съ Церковью и школой. Насчетъ осуществленія оно возможно при условіи что Св. Синодъ благословитъ учрежденіе сего. Тогда можно съ благословенія Св. Синода дмлатъ воззванія въ газетахъ, направляя жертвы въ нашъ скитъ «на ~~абис~~ православную миссію въ Абиссиніи». Это параллельно умножило бы и доходы Скита. Кромѣ того, по поселеніи въ Адись–Абабѣ можно было бы завести корреспонденцію. И такъ по мѣрѣ доходовъ развивалась бы и дѣятельность Миссіи.

рез постійні глузування. Зрештою, він був з okazjiю відправлений назад до Ефіопії. Однією з причин поїздки Булатовича до цієї країни в 1911 було бажання відвідати «названого сина» та причастити його.

⁷⁸ Гондер (амх. ጎንደር) – місто в Ефіопії, в регіоні Амхара. Є центром історичної провінції Бегемдир-і-Симен. Засноване бл. 1635, з 1638 по 1855 було столицею Ефіопії.

⁷⁹ Уольде-Гійоргіс (1850–1918) – ефіопський політичний діяч і воєначальник, губернатор провінції Кефа, від імператора отримав титул «Рас» (амх. ረስ – «голова») – найвищий військово-феодалний титул в Ефіопії.

⁸⁰ Написано праворуч, з нахилом під 90°.

⁸¹ Аркуші листа не пронумеровані.

⁸² Знак «+» написано автором.

⁸³ Записано над рядком.

⁸⁴ Записано над рядком.

⁸⁵ Велика княгиня Олександра Йосипівна, уроджена Олександра Саксен-Альтенбургська (померла 23 червня / 6 липня 1911) – ернестінська принцеса, дружина великого князя Костянтина Миколайовича, свого троюрідного брата. Шеф 6-го драгунського Глухівського свого імені полку. Любила музициувати, писала марші, Йоганн Штраус присвятив їй вальс «Великої княгині Олександрі» та кадрил «Тераса Стрельни».

⁸⁶ Лишин Костянтин Миколайович (1851–1906) – виходець з українського шляхетського роду, дійсний статський радник, дипломат, генеральний консул у Бейруті (1898–1902), міністр-резидент та голова дипломатичної місії в Абисинії (1903–1906). Помер 1906 р. і був похований в Аддис-Абебі. Його донька – Ольга Костянтинівна Капніст (уродж. Лишина; 1881–1960), дружина графа Олексія Павловича Капніста, згодом черниця жіночого монастиря на Слеонській горі (Ізраїль).

⁸⁷ Записано над рядком.

// Арк. 2

Была бы построена небольшая но красивая церковь. Была бы устроена начальная школа для абисс. дѣтей. Абиссинскіе учителя рублей за 10, за 75⁸⁸ въ мѣсяць научили бы ихъ грамотѣ абиссинской, арифметикѣ. Первымъ началомъ географіи – какъ въ деревенскихъ школахъ и закону Божию, и началамъ русск. яз. Подворье снабжало бы скитянь всѣмъ необходимымъ, а скить снабжалъ бы рыбою подворье. Была бы лавочка церковныхъ предметовъ и проч. и масла и вина. Однимъ словомъ дѣла бы нашлось и потребность имѣть здѣсь православную миссію ясно ощущается и выражается не только русскими, но и многими абиссинами. Но съ другой стороны меня устрашаетъ основать такое великое дѣло, вѣдая и обратную сторону медали и немощь нашу монашескую и удобопреклонность но грѣху ... И опять таки страшно услышать гласъ: «Рабе лукавый и лѣнивый !!!» Вотъ я и въ недоумѣніи – начинать, или не начинать! Конечно можетъ быть Абиссинское Правительство и то будетъ расположено мнѣ дать то, что для насъ желательно. Прону Васѣ⁸⁹ Буду прислушиваться къ тому что Господь на сердце положитъ. Вашими Святыми молитвами, помощи Господи отличить гласъ лестчій отъ гласа Истины. Во всякомъ случаѣ начну, или не начну, удастся что или не удастся, но если живъ и здоровъ буду, то въ октябрѣ выѣду отсюда на Афонъ. Простите и благословите и помолитесь. Земной поклонъ всѣмъ отцомъ и братіямъ. Чадю ваше Антоній.

6 Августа 1911 г. Адисъ Абаба.⁹⁰

№ 5

Лист від серпня 1911 р.

// Арк. 1⁹¹

+

Секретно⁹²

Христось посредѣ насъ.

Ваше Высокопреподобіе Отче и Игумень Благословите.

Испрашиваю Вашего Игуменскаго и Отческаго благословенія или не благословенія⁹³ на устройство Православной Миссіи въ Абиссиніи и на подачу о семъ предметѣ докладной записки Правительству нашему. Дѣло вотъ въ чемъ: Въ Абиссиніи народъ темный, дѣти 1) о Христѣ Иисусѣ ничего не знаютъ и потребна православная⁹⁴ школа. Поэтому во первыхъ для начала я предполагаю устроить въ столицѣ школу начальную съ учителями абиссинами изъ ученыхъ ихъ, но подѣ нашимъ наблюдениемъ. 2) Въ столицѣ необходима для русскихъ и для православныхъ церковь и Богослуженіе. 3) Въ Абиссиніи есть много язычниковъ, которые если не потрутся Православные объ обращеніи ихъ вскорѣ сдѣлаются или католиками, ибо католическіе миссіонеры распространяются все больше и больше, или коптами, или наконецъ на югъ – англичанами. Для⁹⁵ Въ виду этого намъ слѣдуетъ устроить для начала хотя бы одинъ миссіонерскій пунктъ въ языческой землѣ. А потомъ, что Богъ дастъ. Все это весьма осуществимо ~~но~~ какъ по отно-

// Арк. 1 зв.

шенію къ мѣстной власти, такъ и въ отношеніи матеріальномъ, ибо потребуетъ не очень большихъ затратъ, которые мнѣ возможно добить. Съ другой стороны и помощниковъ не многихъ вначалѣ потребуетъ – человекъ 6 – 7, которые найдутся. – Вотъ все это и желаетъ Б.А. Чемерзинъ, чтобы я изложилъ въ докладной запискѣ, которую онъ пошлетъ Правительству, которое если одобрить и призоветъ меня на осуществленіе, то и дѣло въ шляпѣ. Но я безъ Вашего благословенія не рѣшаюсь подать докладной записки и вообще начать сіе великое дѣло, ибо оно должно вестись не отъ имени Скита, а отъ моего личнаго имени, на мой страхъ и рискъ, потому что едва ли пожелаетъ соборъ⁹⁶ устраивать въ Абиссиніи Миссію. Конечно если бы обитель это сдѣлала, то это весьма высоко поставило бы ее и въ глазахъ Государя, и Святейшаго Синода, и Патріарха⁹⁷, и всего Правительства русскаго, правитель да и стоило бы пустякъ, тѣмъ болѣе, что воззваніе газетныя и письма изъ Абиссиніи весьма умножили бы притокъ пожертвованій въ скить. Но судя по настроенію старцевъ сомнѣваюсь, чтобы они рѣшились на это. Итакъ разъ я самостоятельное долженъ буду начать такое дѣло, то какъ я осмѣлюсь на него когда я даль обътъ послушанія? Поэтому получивъ это письмо потрудитесь немедленно⁹⁸ телеграммой

⁸⁸ Закреслено автором.

⁸⁹ Слова закреслено автором.

⁹⁰ Записано ліворуч, перед основным текстом, під нахилом 90°.

⁹¹ Аркуш не пронумерований.

⁹² Слово підкреслено автором.

⁹³ Слова підкреслені автором.

⁹⁴ Слово написано над рядком.

⁹⁵ Закреслено автором.

⁹⁶ Собор старців Андрійівського скиту на Афоні – керівний орган обителі.

⁹⁷ Вселенський Константинопольський патріарх Йоаким III (Δεβελζής; 1834–1912).

⁹⁸ Підкреслено трьома лініями автором.

Лист від 18 серпня 1911 р.

// Арк. 1⁹⁹+¹⁰⁰Секретнїйше

Считаю долгомъ сообщить Вамъ обо о. Іеронимѣ, что онъ съ окончанія Петровскаго поста подь моимъ вѣднїемъ и въ подчиненїи мнѣ не находится ибо отказался подчиняться моему главному требованію не ѣсть мяса. Дѣло было такъ. Когда мы прибыли, то намъ приготовили все постное и я заявиль, что мы мяса не ѣдимъ. Поэтому любезные хозяева весьма охотно готовили для насъ постное. Завтракать¹⁰¹ Обѣдать ходили мы въ домъ къ Б.А. Чем., а ужинать для о. Іеронима приносили. Затѣмъ къ концу поста я совсѣмъ слегъ и Іеронимъ ходиль одинъ завтракать, а когда постъ окончился, то онъ ни слова мнѣ не сказавъ, заявиль хозяевамъ, что будетъ ѣсть мясное, ибо Ігумень ему благословиль. Когда я это узналь, то весьма возмутился, ибо и при васъ я выражалъ недопустимось ѣсть монахомъ, впервые ѣдущимъ въ Абиссинїи мясо, и дорогой сколько разъ я выражалъ тоже. Да и нужды никакой не было, онъ былъ здоровъ, и если бы даже и болѣнь былъ, то въ Абиссинїи сколько хочешь яицъ и молока, для поправки. Хозяева же ничуть не затруднялись постнымъ, тѣмъ болѣе, что для меня все равно надо его готовить. Все это я выразиль Іерониму, но онъ весьма грубо мнѣ отвѣчалъ, что не ты игумень а игумень Іеронимъ

// Арк. 1 зв.

Сомнѣваюсь чтобы вы могли дать ему такое благословеніе ѣсть мясо безо всякой нужды и вопреки моему благословенію. Знай я это я бы никогда не согласился взять его съ собой. Тогда я предложиль ему, разъ онъ меня не слушается и идеть противъ меня – возвращаться на Афонъ. Онъ вполнѣ согласился. Но когда я сталъ просить у Б.А.Ч. одолжить мнѣ на это 200 р. то онъ воспротивился, вѣроятно не желая чтобы прошла молва среди иностранцевъ, что мы только прїѣхали и поссорились. Бор. Алек. заявиль, что не пустить его безъ приказа изъ Обители. Тогда¹⁰² Предлагаль онъ Іерониму, чтобы насъ умирить отказаться отъ мясного, но Іеронимъ заявиль что не ѣсть мяса не можетъ. Я выразиль недоумѣніе Бор. Ал., что онъ вмѣшивается въ наши дѣла, но онъ стояль на своемъ, хотя и Іеронимъ даже просиль его отпустить его на Афонъ. Тогда я заявиль, что въ такомъ случаѣ я снимаю съ себя всякую отвѣтственность за Іеронима и умываю руки это я сдѣлалъ потому что боюсь за него,¹⁰³ ибо для непокорнаго монаха могутъ предстоять великіе опасности, и его пребываніе при такихъ условїяхъ какую можетъ ему принести пользу. [закреслено]¹⁰⁴ [закреслено]¹⁰⁵ Его перевели въ другой домъ и теперь онъ подь начальствомъ у Бор. Ал. работаетъ на него – то переписываетъ, то изъ кожи дѣлаеть что. Мы вполнѣ помирились на слѣдующий же день но остаемся обособленными. Онъ по своему желанію ходить на Литургїи въ Успенскомъ посту 2 р. говѣль у меня и читаетъ и еклесїаршимъ и поеть и помогаетъ повару просфоры печь¹⁰⁶, Спаси его за это Господи, но все таки отъ духовной жизни онъ совсѣмъ уклонился въ мясоѣденїи упорствуетъ и своей мїрской жизнью вполнѣ доволенъ¹⁰⁷. Я до сихъ поръ не писалъ, не желая жаловаться, но теперь вижу для него еще большїя опасности и не могу дольше таить всего отъ васъ.

18 Авг. 1911

Ад. Аб.¹⁰⁸

Простите. Прошу сохранить въ тайнѣ

Грѣшнїй Антонїй.

Лист від 26 серпня 1911 р.

// Арк. 1¹⁰⁹+¹¹⁰

26 Августа 1911

Абис Абаба.

Христось посредѣ насъ

Ваше Высокопреподобїе Вещестнїй Ігумень и Духовнїй Отець.

Благословите. Письмо Ваше отъ 19 Іюня получилъ 26 го Августа. Оно почему то попало въ Одессу !? – а оттуда въ Александрїю. Письмо ко¹¹¹ мнѣ не сдавайте на русскую почту а лучше на турецкую. Вы навѣрное мое прошлое письмо уже¹¹² получили насчетъ рѣшительнаго мнѣ указанія какъ мнѣ поступать к условную телеграмму получите¹¹³ навѣрное мнѣ послали. Деньги я надѣюсь, что Вы

⁹⁹ Аркуші не пронумеровані.¹⁰⁰ Знак «+» проставлений автором.¹⁰¹ Закреслено автором.¹⁰² Закреслено автором.¹⁰³ Написаний текст над рядком.¹⁰⁴ Закреслений і заштрихований текст рядка листа.¹⁰⁵ Закреслений і заштрихований текст рядка листа.¹⁰⁶ Написаний текст над рядком.¹⁰⁷ Написаний текст над рядком.¹⁰⁸ Скороч. Аддис-Абеба.¹⁰⁹ Аркуші листа не пронумеровані.¹¹⁰ Проставлено знак «+».¹¹¹ Написано над рядком, олівцем.¹¹² Написано над рядком, олівцем.¹¹³ Слово закреслено автором.

тоже навѣрное уже выслали. Теперь я жду не дожусь телеграммы и денег – возвращаться, так возвращаться, или что либо заводить, так заводить.

Спѣшу сообщить радостную вѣсть: Императоръ Менеликъ послѣ молебна сталь немного поправляться, и даже на костыляхъ сталь мочь дѣлать нѣсколько шаговъ, чего раньше отнюдь не могъ, но языкъ все еще нѣмъ

// Арк. 1 зв.

[закреслено]¹¹⁴ Идутъ все еще дожди каждый день. Я поправляюся послѣ болѣзни и отъѣдаюся яичками и молокомъ а въ постные дни горохомъ. (и кромѣ того обѣдами [закреслено] постными прекрасными) и несмотря на это весь день голодень!¹¹⁵ [закреслено] За симъ простите

Грѣшный послушникъ Вашъ
Иеросх.–м. Антоній.

Вы пишете о раскраскѣ Собора. Дай Богъ, но берегитесь чтобы не испортить всего собора если сдѣлають не достаточно художественно, или не въ выдержанномъ стилѣ. Не дай Богъ аляповатости и безвкусицы – даромъ деньги пропадутъ и опозорятъ это весь соборъ. Всякій путешественникъ который что либо писать будетъ про Афонъ, напишетъ: «Быль въ Андреевскомъ Скиту, Соборъ ихъ вели чественный снаружи, поражаетъ

// Арк. 2

своей безвкусицей внутри, аляповатостию фресокъ и неудачнымъ **выбор**¹¹⁶ подборомъ красокъ и картинъ...» Жаль будетъ, если что либо подобное произойдетъ! ... Поэтому я предупреждаю и говорю, что не въ томъ дѣло, что бы раскрасить, но какъ расписать. Пусть заранѣе представитъ художникъ планъ съ эскизами и обдумайте. Простите.

№ 8

Лист від 8 жовтня 1911 р.:

// Арк. 1¹¹⁷

+¹¹⁸

Христось посередъ насъ.
Благословите.

Ваше Высокопреподобіе Батюшка О. Іеронимъ

Только что (суббота 8 го октября) получилъ телеграмму Вашу чтобы поскорѣе возвращаться, что и исполню немедленно, какъ только повидаюся съ Васей. О. Іеронимъ выѣхалъ 4 го октября и вѣроятно къ 19 му ноября будетъ на Афонѣ. Я могу выѣхать не ранѣе 1 го ноября и можетъ буду къ вамъ къ 30 му. Денегъ займу. Изъ телеграммы вижу, что Вы просимыхъ мною денегъ не выслали. Вижу тоже, что вы, получивъ мое письмо долго не рѣшались что отвѣтить. Значитъ такъ угодно Богу, но только все таки жаль

// Арк. 1 зв.

потому что случай былъ хорошій что нибудь устроить. Но вѣроятно это крестъ для меня не посильный. За все слава Богу. Просите и благословите. Вся задержка въ Васѣ, что то долго не шлютъ его.

Грѣшный Антоній.

8 Окт. 1911 г.

Адись Абаба.

References

Alfeev, I. (2009). Imiaslavie. Pravoslavna entsyklopediia [The Name-Glorifiers. Orthodox encyclopaedia]. Moscow, Russia.

Alfeev, I. (2013). Svyashchennaya tajna Cerkvi: Vvedenie v istoriyu i problematiku imiaslavskih sporov. [Sacred mystery of the Church: Introduction to the history and problematics of the name-glorifiers disputes]. St. Petersburg, Russia.

Chentsova, V. (2000). Ystochnyky fonda «Snosheniya Rossyy s Hretseyei» RHADA po ystorry mezh-dunarodnykh otnosheniy v Vostochnoy y Yuho-Vostochnoy Evrope v 50-e hh. XVII v. [Sources of the fund «Russia's relations with Greece» of the Russian state archive of documents on the history of international relations in Eastern and South-Eastern Europe in the 50s of the 17th c.]. Moscow, Russia.

Fonkich, B. (1991). Grechesko-russkie svyazi ser. XVI – nach. XVIII v.: Grecheskie dokumenty moskovskih hranilishch: Katalog vystavki [Greek-Russian relations in the middle of the 16th – the early 18th c.: Greek documents from Moscow depositories: Exhibition catalogue]. Moscow, Russia.

Izhitsky, G. (2013). Imiaslavec: Oчерk o duhovnom i zhiznennom puti Aleksandra Ksaverevicha Bulatovicha [Name-glorifier: An essay on the spiritual and life path of Alexander Bulatovich]. Kharkov, Ukraine.

Kiselev, A. (2014). Belye pyatna v biografiiyah Bulatovichej [White spots in the biographies of Bulatovich]. Sumy, Ukraine.

Polovinkin, S. (1995). Hronika Afonskogo dela [Chronicle of the Athonite cause]. *Nachala: Almanah – Origins: Almanac*, 1–4, P. 7–42. Moscow, Russia.

¹¹⁴ Першопочатково zakresлено й заштриховано декілька слів.

¹¹⁵ Написано між рядками.

¹¹⁶ Закреслено автором.

¹¹⁷ Аркуші автором не пронумеровані.

¹¹⁸ Проставлено автором знак «+».

Polovinkin, S. (2001). Antonij Bulatovich. Pravoslavna entsyklopediia [Antony Bulatovich. Orthodox encyclopaedia]. Moscow, Russia.

Senina, T. (2013). Poslednij vizantiec. Religiozno-filosofskaya mysl ieroskhimonaha Antoniya (Bulatovicha) i ee vizantijskij kontekst [The last Byzantine. Religious-philosophical thought of Hieroskhimonakh Anthony (Bulatovich) and its Byzantine context]. St. Petersburg, Russia.

Shkarovsky, M. (2015). Imiaslavskaya smuta. Ystoriya Russkoho na Afone Sviato-Panteleymonova monastyrja s 1735 do 1912 hoda [The name-glorifiers turmoil. History of the Russian Saint Panteleimon Monastery on Mount Athos from 1735 to 1912]. Mount Athos, Greece.

Shumylo, S. (2015). Prp. Paisij Velichkovskij i poslednij Koshevoj ataman Zaporozhskoj Sechi P. Kalnyshevskij: maloizvestnye pisma [Prp. Paisii Velichkovsky and the last Koshevoy ataman of the Zaporozhian Sich P. Kalnyshevsky: little-known letters]. *Orientalia Christiana Cracoviensia: czasopismo naukowe – Orientalia Christiana Cracoviensia: an academic journal*, 7, P. 27–57. Krakow, Poland.

Shumylo, S. (2015). Prp. Paisij Velichkovskij i Zaporozhskaya Sech. Maloizvestnye pisma prp. Paisiia Velichkovskogo k Koshevomu atamanu Vojska Zaporozhskogo Petru Kalnyshevskomu [Prp. Paisii Velichkovsky and the Zaporozhian Sich. Little-known letters of Prp. Paisii Velichkovsky to the Koshevoy ataman of the Zaporozhian Army Pyotr Kalnyshevsky]. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2020). Neizvestnoe pismo ieroskhimonaha Antoniya (Bulatovicha) na imya imperatora Nikolaya II kak istochnik k istorii skita «Chernyj Vyr» i «imyaslavskih sporov» na Afone [The unknown letter of Hieroskhimonakh Anthony (Bulatovich) to emperor Nicholas II as a source for the history of the skete «Chernyj Vyr» and the «name-glorifiers disputes» on Athos]. *Vestnik PSTGU. Seriya II: Istoriya. Istoriya Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi – Bulletin of OSTHU. Series II: History, History of the Russian Orthodox Church*, II (95), P. 94–117. Moscow, Russia.

Shumylo, S. (2021). Rozvytok ukrainsko-afonskykh dukhovno-kulturnykh zviazkiv u XVII – per. treni XIX st. [The development of Ukrainian-Athos spiritual and cultural relations in the 17th – the first third of the 19th c.]. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2023). Knyha zboru mylostyni za 1761–1764 rr. z arkhivu Vatopedskoho monastyrja yak dzherelo do istorii ukrainsko-afonskykh zviazkiv u XVIII st. [The alms collection book for 1761–1764 from archives of the Vatopedi monastery as a source for the history of Ukrainian-Athos relations in the 18th c.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 3 (570), P. 164–175. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S., Shkarovsky, M., Danilets, Y., Gaidenko, P. (2019). Afonskij starec iz Zakarpattia. Ieroskhimonah Avvakum (Vakarov) i ego vremena: 1899–1972 [The Athonite elder from Zakarpattia. Hieroschemamonk Avvakum (Vakarov) and his times: 1899–1972]. Kyiv, Ukraine.

Βαρβούνη, Μ. (2006). Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, εκδόσεις Χελάνδιον [The Ecumenical Patriarchate, Helandion publications]. Athens, Greece.

Шумило Сергій Вікторович – кандидат історичних наук (PhD), доктор теології (ThDr), директор Міжнародного інституту афонської спадщини, запрошений науковий співробітник кафедри класики, древньої історії, релігії та теології Ексетерського університету (Великобританія), науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Shumylo Serhii – candidate of historical sciences (Ph.D. in history), doctor of theology (Th.Dr.), director of the International institute of the Athonite legacy, visiting research fellow in the department of classics, ancient history, religion and theology, University of Exeter (UK), research fellow of the Institute of history of Ukraine at the National Academy of sciences of Ukraine, associate professor of the department of humanities of National academy of managerial staff of culture and arts, honored worker of Ukraine culture (Kyiv, Ukraine).

E-mail: institute@afon.org.ua

UNKNOWN ETHIOPIAN LETTERS OF HIEROSCHIMONK ANTHONY (BULATOVICH) FOR MARCH-OCTOBER 1911 FROM ARCHIVE OF ST ANDREW'S SKETE ON MOUNT ATHOS

The purpose of the publication is to introduce into scientific circulation eight unknown letters of Hieroschimonk Anthony (Bulatovich) for March-October 1911, which he sent from Ethiopia to Athos to the abbot of St. Andrew's skete, Archimandrite Ieronymos (Silin), and which were first discovered by the author of the article while working with archives of St. Andrew's skete in 2018. The methodological foundations of the study are based on principles of historicism, scientific objectivity, systematicity, and dialectical approach to historical phenomena. In accordance with the goal and objectives, a combination of general scientific, interdisciplinary, and special research methods was used. The scientific novelty is that for the first time the «Ethiopian» letters of Hieroschimonk Anthony (Bulatovich) for March-October 1911 were introduced into scientific circulation. Based on the analysis of entries in these documents, the author reveals details of Father A. Bulatovich's fourth trip to Ethiopia, which until now, due to the lack of sources, have been extremely scarce and contradictory. Attention is drawn to the fact that Bulatovych, as a direct eyewitness, provides important evidence in letters about the health of the Ethiopian Emperor Menelik II (1844–1913), who at that time was in an extremely serious condition, which led to rumours that he had died long ago and that his double was allegedly ruling on his behalf. Letters reveal that Father Bulatovich

was allowed to see the emperor to offer a prayer for his recovery. Attention is drawn to the little-known fact that during his stay in Ethiopia, Anthony Bulatovich tried to establish an Orthodox mission and a monastery or courtyard of the Athos St. Andrew's skete, where he planned to relocate like-minded monks from Athos. It is emphasized that discovered unknown letters of Father Anthony reveal in a new way the details of both his fourth trip to Ethiopia and reasons for the deterioration of relations with the abbot of St. Andrew's skete, which significantly influenced the further course of events, the emergence of the «Imslav movement» and the outbreak of the «Athos Troubles» in 1912–1913, led by Anthony (Bulatovich).

Key words: Antony Bulatovich, Menelik II, Jerome Silin, Boris Chemerzin, Imiaslavie, Ethiopia, Abyssinia, Mount Athos, Holy Mountain, St. Andrew's skete, Vatopedi monastery.

Дата подання: 19 лютого 2022 р.

Дата затвердження до друку: 3 листопада 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило, С. Невідомі ефіопські листи ієросхимонаха Антонія (Булатовича) за березень–жовтень 1911 р. з архіву Андріївського скиту на Афоні. *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 122–141. DOI: 10.58407/litopis.240113.

Цитування за стандартом APA

Shumylo, S. (2024). Nevidomi efiopski lysty ieroskhymonakha Antonii (Bulatovycha) za berezen-zhovten 1911 r. z arkhivu Andriivskoho skytu na Afoni [Unknown Ethiopian letters of Hieroschimonk Anthony (Bulatovich) for March-October 1911 from archive of St Andrew's Skete on Mount Athos]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 122–141. DOI: 10.58407/litopis.240113.

